

PIOTR PIELAK*

NAUCZANIE TEOLOGII MORALNEJ W SEMINARIUM DIECEZJI SIEDLECKIEJ 1818-2018

Treść: Wstęp; 1. Tło historyczne teologii moralnej z XVIII i XIX wieku; 2. Nauczanie teologii moralnej w seminarium janowskim w latach 1818 – 1867; 3. Nauczanie teologii moralnej w seminarium janowskim po roku 1918; 4. Nauczanie teologii moralnej w seminarium siedleckim po Vaticanum II; Zakończenie; Streszczenie; Summary; Teaching of the moral theology at the seminary in Diocese of Siedlce 1818-2018; Bibliografia

Słowa kluczowe: diecezja siedlecka, seminarium duchowne, polska teologia moralna, odnowa teologii moralnej, systemy moralne.

Key words: Diocese of Siedlce, seminary, polish moral theology, renovation of moral theology, moral systems.

Wstęp

W roku 2018 diecezja siedlecka świętuje jubileusz 200-lecia swego istnienia. Przedmiotem niniejszej refleksji będzie próba przybliżenia nauczania teologii moralnej w seminarium diecezjalnym janowskim czyli podlaskim na przestrzeni jego dziejów, zatem w seminarium diecezji siedleckiej czyli podlaskiej, wreszcie diecezji siedleckiej. Zanim teologia moralna ukształtowała się jako nowa i samodzielna dyscyplina, dochodziło do wielu sytuacji kryzysowych. Próby wprowadzenia nowych ujęć, nie zawsze znajdowały odpowiedni grunt i zrozumienie. Te przeobrażenia znalazły również swoje odzwierciedlenie w ówczesnej dydaktyce seminaryjnej, a zwłaszcza w podręcznikach. Po nakreśleniu tła

historycznego, zostanie podjęta próba przybliżenia sposobów nauczania teologii moralnej oraz sylwetek wykładowców tej dyscypliny w seminarium diecezjalnym.

1. Tło historyczne teologii moralnej w XVIII i XIX wieku.

Początek wieku XIX, związany z erygowaniem diecezji janowskiej czyli podlaskiej przez papieża Piusa VII był naznaczony kryzysem teologii moralnej. Po okresie autonomizacji na przełomie XVI i XVII stulecia, nastąpił jej wyraźny regres, którego przyczyny można dostrzec w samych założeniach, procesie wyodrębniania się nowej dyscypliny, jak również w czynnikach towarzyszących i warunkujących jej dalszy rozwój.

Teologia moralna tego okresu stanowi kontynuację teologii potrydenckiej. Ta zaś, mimo iż cechuje ją pewne ożywienie, w znacznej mierze różni się od tej z okresu rozkwitu scholastyki. Nie jest to już czas wielkich sum ani systemów teologicznych. Większą wagę zaczyna się przykładać do kwestii partykularnych¹.

Teologię moralną tego okresu charakteryzuje nastawienie polemiczno-kontrowersyjne. Zaczyna się też w niej ujawniać przesadny racjonalizm, będący z jednej strony skutkiem humanizmu, a z drugiej strony reakcją na poglądy reformatorów, którzy pomniejszali możliwości poznawcze rozumu i głosili fideizm.

Znalazły też swoje odbicie i zaważyły na sposobie ujmowania tematyki w teologii moralnej zagadnienia poruszane w ówczesnej teologii w ogóle. Przykładem może być usprawiedliwienie. Zakwestionowanie przez reformatorów wartości uczynków ludzkich dla usprawiedliwienia skłaniało do podkreślenia ich znaczenia przez katolickich teologów. Podobnie było ze słynnymi sporami na temat łaski i wolności woli, z rozróżnieniem między łaską skuteczną i wystarczającą. W efekcie to wszystko w jakiejś mierze przyczyniało się do znaturalizowania teologii moralnej.

Innymi okolicznościami z którymi musi mierzyć się ówczesna teologia moralna są zmieniające się warunki życia gospodarczego. Nowe zjawiska takie jak np. ożywienie handlu, rozwijający się przemysł, obrót pieniądza, czy kolonializm, stwarzają sytuacje, wobec których także teologia musi zajmować określone stanowisko. Na skutek zmian, powstaje nowy typ społeczeństwa, które można nazwać burżuazyjno-mieszczańskim, a którego etos znacznie różni się od średniowiecznego².

* Autor, prezbiter Kościoła siedleckiego, dr teologii moralnej. Jest wykładowcą w WSD diecezji siedleckiej oraz kapelanem siedleckiego hospicjum. Zainteresowania: moralność życia społecznego, bioetyka.

¹ Por. F. Greniuk, *Autonomizacja teologii moralnej*, RTK (1972) z. 3, s. 32-34.

² Por. J. Pryszmont. *Historia teologii moralnej*. Warszawa 1987, s. 127-130.

Opisywany kryzys teologii moralnej przełomu XVIII i XIX w. w pewnej mierze wywodził się również z formy, jaką ona przybrała, a mianowicie jako nauki służącej przygotowaniu spowiedników, która wysunęła na plan pierwszy zagadnienie sumienia. Spowiednik mając formować sumienia pewne miał za zadanie pomóc w określaniu, co jest grzechem i jakim, czyli w ustaleniu granicy, poza którą jest grzech.

Teologia moralna mając taki cel przybrała charakter praktyczny. Wyrazem tego była także metoda przy jej uprawianiu, polegająca głównie na rozpatrywaniu przypadków sumienia. Metoda kazuistyczna, jakkolwiek celowa i potrzebna, praktykowana była jednostronnie i jako dominująca w ciągu kolejnych wieków, była też jedną z przyczyn obniżenia poziomu teologii moralnej. W stosowaniu tej metody można odnotować pewne skrajności. Ich wyrazem była np. przesadna dążność do rozważenia wszystkich możliwych sytuacji, w jakich może znaleźć się chrześcijanin (stąd rosnąca liczba rozpatrywanych kazusów) lub tendencja do niezwykle dokładnego, wręcz drobiazgowego przedstawiania wszystkich okoliczności danego czynu ludzkiego³.

Praktyczny charakter teologii moralnej spowodował, że jej wykład stał się mniej pogłębiony i naukowy. Zwracanie mniejszej uwagi na płaszczyznę teoretyczną, zwłaszcza w sferze pryncypiów skutkowało dowolnością w układzie traktatów. To wszystko łączyło się z oderwaniem teologii moralnej od dogmatyki. Inaczej było w wiekach poprzednich.

Kolejną okolicznością niesprzyjającą rozwojowi teologii moralnej było jej przesunięcie w kierunku prawa. Owo nastawienie prawnicze było wynikiem już dawniej istniejącego oddziaływania ksiąg pokutnych, sum spowiedniczych i innych pomocy dla spowiedników. Przyjęcie przez Sobór Trydencki (1545-1563) koncepcji sakramentu pokuty jako aktu sądowniczego, znalazło swoje odzwierciedlenie choćby w niezwykle obszernych traktatach o prawie i sprawiedliwości. Zajmując się głównie problematyką grzechu i szukając podstaw dla jego określenia moralistyka katolicka przekształciła się w znacznej mierze w etykę powinności.

Nakreślony powyżej kryzys teologii moralnej przejawiał się szczególnie wyraźnie w sporach na temat tzw. *systemów moralnych*, które miały służyć pomocą w kształtowaniu sumienia pewnego. Ich zadaniem było odpowiadać na pytanie: *Za jaką normą moralną należy iść, jeśli zachodzi poważna wątpliwość co do istnienia prawa moralnego, której bezpośrednio nie można usunąć?*

³ Szerokie omówienie tej tematyki przedstawia artykuł: J. Bajdy, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce wiek od Odrodzenia do Oświecenia*, t. III, cz. I, M. Rechowicz (red.), Lublin 1975, s. 269-305.

Powstanie systemów moralnych wywodzi się z nauki o probabilizmie, która z kolei pozostaje w związku z dążeniem występującym od dawna w teologii, by pomóc wiernym w sytuacji, gdy pojawia się wątpliwość co do obowiązywalności prawa.

Probabilizm w swym klasycznym rozumieniu głosił on, iż gdy za wolnością od prawa przemawia opinia rzeczywiście prawdopodobna, tzn. oparta na uzasadnionych pozytywnych dowodach, można uważać się za zwolnionego od obowiązku nawet wtedy, gdy za prawem opowiada się opinia bardziej prawdopodobna. Probabilizm zrodził się ze słusznych dążeń w poszukiwaniu roztropnych i życiowych rozstrzygnięć. W stosowaniu go jednak z czasem ujawniły się tendencje do zbyt dowolnego i szerokiego interpretowania powinności, co nazwano laksyzmem.

Laksyzm co prawda nie był systemem moralnym, tj. teorią wyłożoną w sposób uporządkowany, lecz raczej formą oceniania przypadków (zbyt swobodną, pobłażliwą, często bardzo słabo uzasadnioną). Opracowywanie dzieł moralnych jedynie pod kątem formacji spowiedników, spowodowało tendencję do określania granic grzechów, zwłaszcza granic najniższych. Efektem tego był częstokroć minimalizm moralny⁴

Reakcją na ujęcia laksystyczne był jansenizm, który wyrósł z chęci odnowy chrześcijaństwa i idei powrotu do gorliwości pierwotnego Kościoła. Zwolennicy jansenizmu głosząc potrzebę nawrotu do Pisma Świętego i tradycji, zwłaszcza do św. Augustyna, występowali przeciwko humanistycznej idei o człowieku dobrym i szlachetnym oraz przeciwko zbyt ufnoci w jego możliwości naturalne w zakresie działania moralnego. Odcinali się więc od etyki filozoficznej i oczywiście od sposobu uprawiania teologii moralnej przez kazuistów, dla których źródłem były opinie innych teologów. Zwolennicy jansenizmu opowiadali się za ograniczoną wolnością człowieka w stanie natury upadłej, który działa pod wpływem pożądliwości. Głosili konieczność pokuty jako stałej postawy chrześcijanina. W wątpliwościach zobowiązywali do wybierania zawsze opinii pewniejszej (bezpieczniejszej – tutoryzm), a cała ich nauka moralna była nacechowana nadzwyczajnym rygoryzmem⁵.

Inną reakcją na laksyzm (bardziej umiarkowaną), był probabilioryzm. Według założeń tego systemu, w przypadku wątpliwym i będącym przedmiotem dyskusji można iść za opinią mniej bezpieczną, która uwalnia od prawa tylko wtedy, jeśli jest bardziej prawdopodobna, aniżeli ta, która nakłada obowiązek. System ten stworzyli i głosili dominikanie i on to wyraża ogólną linię ich nauki⁶.

⁴ Por. F. Greniuk, art. cyt., s. 3.

⁵ Por. J. Pryszynt. dz. cyt., s. 136-137.

⁶ Tamże, s. 138.

Powyższe spory zajmowały umysły wielu teologów, angażowały całe wydziały teologiczne. Linia podziału przebiegała nieraz zgodnie z przynależnością do zakonu. Tak np. jezuici na ogół trzymali się probabilizmu, a dominikanie byli w większości stronnikami probabilioryzmu.

Toczące się wśród teologów spory przybierały niekiedy gwałtowne formy, a we wzajemnych oskarżeniach posuwano się do niesłusznych inkryminacji. Tego rodzaju sytuacja prowadziła nie tylko do obniżenia jej poziomu, ale nierzadko powodowała również zamieszanie w życiu chrześcijańskim.

Drogę wyjścia z tego smutnego stanu w nauce moralności wskazał i na jej poprawę skutecznie wpłynął św. Alfons Maria Liguori (1696-1787). Młody doktor obojga praw i wzięty adwokat pod wpływem przegranego poważnego procesu sądowego zrezygnował z kariery prawniczej i wstąpił do seminarium. Z grupą innych duchownych, a później z założonym przez siebie zgromadzeniem redemptorystów, poświęcił się duszpasterstwu wśród najuboższych, przede wszystkim misjom ludowym.

Dla rozwoju teologii moralnej szczególne jednak znaczenie miała *Theologia moralis*. Która powstała ona jako komentarz do *Medulli* Busenbauma. W kolejnych wydaniach dzieło to stawało się do tego stopnia coraz bardziej samodzielny i oryginalny opracowaniem, że od czwartego wydania w tytule nie było wzmianki o Busenbaumie. W siódmym wydaniu wypowiedział się św. Alfons zdecydowanie za ekwiprobabilizmem. Oznaczało to w zasadzie przyjęcie probabilizmu. Wychodził bowiem z założenia, że prawo wątpliwe nie obowiązuje i wtedy można iść za opinią prawdopodobną, byle była ona faktycznie prawdopodobna, tzn. jeśli opinie za i przeciw noszą znamię prawdopodobieństwa⁷.

Pogląd ten nacechowany umiarem pozwolił św. Alfonsowi zająć właściwe stanowisko między skrajnościami laksyzmu i jansenistycznego rygoryzmu. Co prawda jego ujęcie moralności również nosi znamię kazuistyki, ale jest ona jednak w tym zakresie wolna od przesady. Jego nauka moralna, nastawiona przede wszystkim na praktykę spowiedzi, miała służyć idei miłosierdzia Bożego. Zachowując trafną równowagę w sferze tego, co dozwolone, św. Alfons podawał rozstrzygnięcia pewne, jasne, nacechowane roztropnością, użyteczne dla formowania sumienia. Były one wynikiem tego, że św. Alfons potrafił dobrze zrozumieć potrzeby czasu, ocenić właściwie sytuację i wyjść im skutecznie naprzeciw.

Umiejętnie też dokonał św. Alfons syntezy założeń płynących z prawa naturalnego i treści przekazu biblijnego. Biorąc za punkt wyjścia prawo Boże jako źródło chrześcijańskiej powinności, za podstawę systematyzacji przyjął Dekalog, według którego została opracowana znaczna część zagadnień szczegółowych.

⁷ Tamże., s. 139-140.

Dla historii teorii życia chrześcijańskiego ważny jest również fakt, że św. Alfons poza dziełami z zakresu teologii moralnej, dotyczącymi przede wszystkim praktyki spowiedniczej, pozostawił liczne pisma ascetyczne. Kreślił w nich wzniosły ideał życia chrześcijańskiego, zachęcając i zobowiązując chrześcijanina do wysiłku w kierunku jego osiągnięcia. Idea naśladowania Chrystusa znalazła u niego poczesne miejsce, jak również zasada miłości chrześcijańskiej⁸.

Pisma św. Alfonsa zdobyły olbrzymią popularność, a on sam cieszył się ogromnym autorytetem. Popularność ta uległa do pewnego stopnia zmniejszeniu w dobie odrodzenia neotomistycznego. W 1950 roku został św. Alfons ogłoszony patronem moralistów i spowiedników. W 1971 roku w stulecie ogłoszenia go doktorem Kościoła kard. Villot w liście pisanym w imieniu papieża stawia rozumienie potrzeb czasu i wysiłki tego teologa zmierzające do odnowy teologii moralnej jako wzór dla dzisiejszych moralistów.

2. Nauczanie teologii moralnej w seminarium janowskim w latach 1818 - 1867

Ukazanie historycznego tła, pozwala – jak się wydaje – lepiej zrozumieć procesy, które miały istotny wpływ na kształcenie w seminarium w okresie kiedy powstała diecezja podlaska. Także dzieje seminarium w Janowie Podlaskim, w tym także szeroko rozumiana formacja intelektualna ówczesnych kandydatów do kapłaństwa, są w tym zakresie zarówno odbiciem panujących wówczas warunków społeczno-politycznych, jak również stanowią odzwierciedlenie poziomu ówczesnego chrześcijaństwa.

Pierwszym biskupem podlaskim został Łukasz Feliks Lewiński. Oprócz organizowania nowych instytucji (m.in. konsystorza i dekanatów), objął on swoją troską również istniejące już *de facto* wcześniej seminarium duchowne. Liczba kandydatów do kapłaństwa w roku akademickim 1918/1919 była dość znaczna i wynosiła 28 alumnów. Pierwszym regensem (rektorem) był mianowany w 1810 roku ks. Adam Popławski, który pełnił tę funkcję aż do śmierci w 1820 roku. Jego następcą został na kolejne 10 lat ks. Tomasz Krajewski⁹.

⁸ Por. F. Greniuk. *Katolicka teologia moralna w poszukiwaniu własnej tożsamości*, Lublin 1993, s. 65-73; W. Wicher, *Wpływ św. Alfonsa Marii Liguorego na teologię moralną w Polsce*, AK 39(1947), t. 47, s. 10-11.

⁹ Por. B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, *Zarys dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej*, w: Por. B. Błoński, R. Dmowski, D. Wereda, *Diecezja siedlecka 1818-2018. Studia i materiały z dziejów*, Siedlce 2018, s. 155-156.

Ogólny poziom kandydatów wstępujących do seminarium był dosyć niski. Najczęściej legitymowali się oni wiedzą z zakresu szkoły wydziałowej lub powydziałowej, nie rzadko zaś ukończoną zaledwie szkołą elementarną. Taki stan wpływał niekorzystnie na poziom nauczania w seminariach¹⁰. Ówczesna formacja seminaryjna trwała przeciętnie 2-3 lata i była nastawiona przede wszystkim na szybkie przekazanie praktycznych umiejętności niezbędnych do pracy duszpasterskiej. Należy zauważyć, że takie nastawienie funkcjonowało we wszystkich ówczesnych seminariach. W ramach wykładanych przedmiotów nacisk kładziono głównie na: teologię moralną, naukę katechizowania i głoszenia kazań oraz egzegezę Pisma Świętego.

Inną przyczyną niskiego poziomu nauczania w seminariach był także brak dostatecznego wykształcenia samych nauczających. Wielu z nich było neoprezbiterami. Zdarzało się, że starsi klerycy wykładali naukę młodszym rocznikom. Przykładem może być ks. Twarowski – późniejszy regens i biskup pomocniczy, który jako neoprezbiter w roku 1821 uczył najpierw filozofii i historii Kościoła, a w kolejnych latach teologii dogmatycznej, moralnej i pastoralnej oraz Pisma Świętego¹¹.

Brak wystarczającej ilości podręczników oraz forma przekazu wiedzy miały również ogromny wpływ na poziom nauczania w seminariach. Ubodzy alumni nie byli w stanie kupić ich na własność. W tej sytuacji pozostawał jedyny sposób uczenia: dyktowanie wykładów. To jednak zajmowało dużo czasu, utrudniając rozszerzenie materiału i pogłębienie zdobytej wiedzy¹². Profesorowie wykładali najczęściej po kilka przedmiotów, co w praktyce uniemożliwiało pogłębianie specjalizacji w danej dziedzinie wiedzy. Wykłady były prowadzone zwykle w języku łacińskim. Nauczający dyktowali alumnom przerabiany materiał, a następnie sprawdzali wiedzę odpytując studentów z ostatnio poruszanych zagadnień i tematów. Wykład trwający półtorej godziny, był podzielony na trzy części: *recitatio*, *discussio* i *explicatio*. Przez pierwsze półgodziny profesor przepytowywał kleryków z treści ostatnich zajęć. Następne pół godziny poświęcał na omówienie trudności, jakie się nasunęły podczas uczenia, po czym wypisywał na tablicy ich rozwiązanie tak, aby studenci mogli przepisać do swoich zeszytów. Ostatnie pół godziny było przeznaczone na omówienie nowego materiału¹³.

¹⁰ Por. A. Winiarz, *Sprawa kształcenia rzymskokatolickiego duchowieństwa świeckiego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1831)*. Rozprawy z dziejów oświaty 34 (1994), s. 21.

¹¹ Zob., Z. Młynarski, *Formacja intelektualna alumnów Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim 1818-1828*. RTK 17 (1970), z. 4, s. 63.

¹² Por. S. Kotkowski, *Nauczanie w sandomierskim seminarium diecezjalnym w okresie pierwszego dwudziestolecia (1820-1841)*, RTK 18 (1971), z. 4, s. 51.

¹³ Por. A. Petrani, *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*. Prawo Kanoniczne 7 (1964), nr 1-2, s. 164-165.

Teologia moralna w tym czasie nie jest uprawiana w oparciu o kryteria naukowości, lecz – jak to zasygnalizowano już wcześniej – ma stanowić praktyczną pomoc w prowadzeniu duszpasterstwa. Podręczniki teologii moralnej tego okresu są na bardzo niskim poziomie doktrynalnym, przeznaczone wyłącznie dla duchowieństwa z racji omawianych głównie spraw związanych ze sprawowaniem sakramentu pokuty. Klasycznym przykładem takiego opracowania jest podręcznik J. Azora SJ (+ 1603) pt. *Institutiones morales*, używany jeszcze w XIX wieku i ujmujący zagadnienia moralne w duchu legalistycznym i kazuistycznym. Autor rozwodzi się na temat grzechu i prawa, które to wyznaczają granice moralnego postępowania człowieka, natomiast niewiele mówi o pozytywnych aspektach moralności chrześcijańskiej takich jak: cnoty, miłość chrześcijańska czy doskonałość¹⁴.

Wpływ na utrwalenie regresu w teologii moralnej ma również dokonana w 1775 roku kasata jezuitów. Spuściznę naukową tego zakonu przejmują Księża Misjonarze. Poprzez związki z ośrodkami naukowymi we Francji, z racji obecnej tam ich władzy zakonnej, duży wpływ na kształtowanie polskiej teologii moralnej wywiera francuska teologia moralna, głównie w wydaniu Piotra Colleta francuskiego misjonarza i profesora teologii moralnej. Choć sam Collet był konsekwentnym zwolennikiem probabilioryzmu, to jednak – jak zauważa F. Greniuk – uprawiana przez niego forma interpretacji zagadnień moralnych, w pośredni sposób przyczyniła się na długie lata do umocnienia na terenie Polski rygoryzmu¹⁵. Dotyczyło to głównie warunków częstego przystępowania do komunii świętej¹⁶

P. Collet – chcąc przybliżyć alumnom studium moralności chrześcijańskiej w roku 1744 wydał w Paryżu pięć tomów zatytułowanych: *Institutiones theologicae*, a potem w roku 1749 dodał dwutomowy wyciąg. Wydany podręcznik od początku cieszył się dużym zainteresowaniem i miał dużo wydań. Ponieważ zdaniem wielu ten siedmiotomowy podręcznik był za obszerny i stąd nieprzystępny dla seminarzystów, stąd w 1767 został wydany w Lyonie jego nowy czterotomowy skrót. W Polsce staraniem Księży Misjonarzy dokonano przedruku z piątego paryskiego wydania w Chełmnie w roku 1765, a drugi raz w Wilnie w roku 1784. Według zachowanego wykazu podręczników z roku 1808 w seminarium janowskim używano pierwszego wydania¹⁷.

¹⁴ Por. F. Greniuk, *Zarys dziejów polskiej teologii moralnej*, RTK 22 (1975) z. 3, s. 11.; F. Greniuk, *Autonomizacja teologii moralnej*, RTK (1972) z. 3, s. 45-46.

¹⁵ Por. F. Greniuk, *Teologia moralna XX wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, Lublin 1967, t. III, cz. I, s. 226.

¹⁶ Por. W. Wichar, *Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich*. Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury w Polsce. t. 3 (1974). s. 179.

¹⁷ Zob. Z. Młynarski, art. cyt., s. 70

Sam Collet w swojej teologii jest konsekwentnym zwolennikiem probabilioryzmu.. Jego uprawianie teologii jest oparte na scholastyce i Piśmie świętym. Mówiąc np. o sumieniu wątpliwym twierdzi, że „nie można bez grzechu pójść za zdaniem sprzyjającym wolności, a mniej dowodliwym w zetknięciu się z drugą opinią za prawem, a równocześnie bardziej dowodliwą. Jak twierdzi W. Wicher, Collet jest jednym z ostatnich probabiliorystów, który w Polsce miał wpływ aż do połowy XIX wieku, mimo iż na Zachodzie był już dawno zapomniany¹⁸.

Promocja podręcznika Colleta napotkała w praktyce na dwie trudności. Z jednej strony okazał się on dla słuchaczy za drogi, a z drugiej za trudny i za obszerny (2681 stron w 4 tomach). Również znajomość języka łacińskiego alumnów pozostawiała wiele do życzenia. W tej sytuacji polski misjonarz Andrzej Pohl wzorując się na dziele Colleta, wydał nowy dwutomowy podręcznik. W pierwszym tomie znalazły się zagadnienia związane z czynami ludzkimi, sumieniem, grzechem, obowiązkami stanu, cnotami chrześcijańskimi, sprawiedliwością oraz przykazaniami Bożymi i kościelnymi, natomiast tom drugi zawierał na początku ogólny wykład o sakramentach i oddzielne omówienie każdego z nich, następne zagadnienia poświęcone były: odpustom, beneficjom, symonii, cenzurom i nieprawidłowościom¹⁹.

Podręcznik Pohla był przejrzysty w układzie, prosty w formie, a tym samym przystępny i praktyczny²⁰. Autor co prawda zrezygnował w nim z obszernych dowodów scholastycznych, ale niestety przy okazji również z tekstów Pisma św. i Tradycji. Zawarty w podręczniku materiał został podzielony na rozdziały i artykuły. Każdy artykuł zawierał szereg pytań i odpowiedzi w układzie katechizmowym, co w efekcie spowodowało, pod względem naukowym miał on mniejszą wartość niż jego francuski pierwowzór. Żeby jednak nie umniejszać walorów *Institutiones*, należy podkreślić, że choć – jak wspomniano – stanowił on skrót podręcznika Colleta, to nie był skrótem niewolniczym i bezkrytycznym. Przykładem mogą być m.in. inny układ materiału, czy też przywoływane definicje sakramentów. Oprócz tego Pohl w wielu kwestiach wyraża swój punkt widzenia, bądź też odnosi się do nauczania innych współczesnych mu teologów²¹. Jak zauważa W. Wicher, nowością u Pohla w porównaniu z dziełem Colleta, było również dopuszczenie użycia opinii dowodliwej (*opinio probabilis*), w przypadku braku jakiegokolwiek innej, która by z nią konkurowała²².

¹⁸ Por. W. Wicher, art. cyt., s. 166-169.

¹⁹ Por. F. Greniuk, *Teologia moralna XIX wieku*, art. cyt., s. 238; J. Kopciński, *Nauczanie teologii moralnej w Polsce w XIX wieku*. Teologia i moralność, 5 (2009), s. 219.

²⁰ Por. W. Wicher, art. cyt., s. 170.

²¹ Por. F. Greniuk, art. cyt., s. 238.

²² Por. W. Wicher, art. cyt., s. 171.

Drugim dziełem tego autora był napisany w języku polskim 4-częściowy *Katechizm moralny*. Stanowił on swoisty podręcznik teologii moralnej, który „mógł śmiało służyć i zapewne służył studentom teologom jako dzieło pomocnicze do wykładów nauki moralnej”²³. Część pierwsza *Katechizmu* zawierała naukę o pryncypiach teologii moralnej, w drugiej omawiane były przykazania boskie, w trzeciej przykazania kościelne, natomiast treść czwartej stanowił wykład o sakramentach. Bardzo charakterystyczną rzeczą u Pohla, zgodną zresztą z duchem ujęcia wykładów teologii moralnej w czasach mu współczesnych, jest pominięcie problematyki celu ostatecznego, brak wykładu o cnotach moralnych oraz przesadnie rozbudowany traktat o sakramentach. Ogólnie mówiąc za dużo jest prawa kanonicznego – które przecież w tym okresie było już wykładane jako dyscyplina wyodrębniona – a przez to i legalizmu.

O powszechnym stosowaniu *Katechizmu* Pohla świadczy m.in. opinia Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego: *Idąc za zdaniem Regensów Seminariów Warszawy i teologów, którym skreślenie planu i wybór autorów poruczył, wnosi, ażeby tymczasowo, na lat kilka, przepisane zostały dla wszystkich seminariów, w większej części seminariów dotąd używane, zalecane tak ze względu prostoty, jasności wykładu, obszerności stosowanej do czasu dwuletniego kursu teologicznego, ograniczenia wiadomościami koniecznymi kapłanom w zawodzie parafialnym potrzebnymi, jak i ze względu łatwości ich nabycia, takimi są: do – teologii moralnej, dzieło Pohla*²⁴.

Kolejnym autorem wywodzącym się z tego samego środowiska jest Antoni Putiatycki (1787-1862), jest on autorem dzieła (wzorowanego na podręczniku Pohla) pt. *Teologia moralna napisana na użytek duchowieństwa diecezjalnego*. Putiatycki w podobny sposób przedstawia naukę o sakramentach, opierając ją na prawie kościelnym oraz stosuje taką samą metodę, polegającą na systematyzowaniu materiału według pytań i odpowiedzi. To dzieło służy w polskich seminariach duchownych, prowadzonych głównie przez misjonarzy, jako podręcznik do teologii moralnej. Był on zarazem przydatny *dla kapłanów zajętych w duszpasterstwie, by mieli w jednym podręczniku nie tylko wiedzę teologiczno-moralną, ale i przepisy prawa kanonicznego*²⁵.

Innym podręcznikiem, który stanowił pomoc w nauczaniu teologii moralnej w seminarium janowskim było wydane w Wiedniu w latach 1805-1808 dzieło A.K.

²³ F. Cholewa. *Ks. Andrzej Pohl CM. Teolog moralista polski z pierwszej połowy wieku XIX*. Kraków 1939 (mps ArMKr). Por. T. Salwa. *Ks. Andrzej Pohl (1742-1820). Życie i działalność*. Lublin 1962 (mps ArKUL lic.199), cyt. za: F. Greniuk, art. cyt., s. 238.

²⁴ *Myśli do projektu planu nauk w Seminarjach diecezjalnych* (BJ druk 3335), cyt za: F. Greniuk, *Teologia moralna XIX wieku*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce wiek XIX i XX*, t. III, cz. I, M. Rechowicz (red.), Lublin 1967, s. 239.

²⁵ Por. W. Wicher, art. cyt., s. 171.

Reybergera (+ 1818) zatytułowane: *Institutiones ethicae christianae seu theologiae moralis*²⁶. Widoczne jest w nim zabarwienie józefińskie oraz wpływ filozofii niemieckiego Oświecenia. Autor występuje przeciw tutoryzmowi, natomiast probabilioryzm czy ni pośrednią drogą, pomiędzy rygoryzmem a laksyzmem. Opowiada się za radykalną obroną dóbr materialnych, za zachowaniem czystości oraz podkreśla godność kobiecą, natomiast pozwala na kłamstwo z konieczności. W twórczości teologicznomoralnej A.K. Reybergera widoczny jest wpływ protestantyzmu i filozofii niemieckiej, zwłaszcza I. Kanta. Prezentacja zagadnień jest niejednokrotnie mętna i pobieżna. Nie zawiera on jasnego i przejrzystego układu, a definicje stanowią rozbudowany opis²⁷. Na język polski przedstawiony podręcznik przetłumaczył profesor Uniwersytetu Wileńskiego Jan Kanty Chodani (1769-1823), nadając mu tytuł *Etyka chrześcijańska czyli teologia moralna*²⁸. Zdaniem Z. Młynarskiego, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że w seminarium w Janowie posługiwano się powyższymi podręcznikami aż do roku 1821²⁹, kiedy to ówczesny rząd Królestwa Polskiego zajął się problematyką poziomu formacji intelektualnej w seminariach.

W tym celu Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powołała 14.03.1821 roku specjalną komisję w osobach biskupów: Szczepana Hołowczyca, Adama Michała Prażmowskiego oraz Józefa Koźmiana w celu opracowania nowego *ratio studiorum* dla seminariów duchownych na terenie Królestwa Polskiego. Przygotowany projekt składał się z II części: Pierwsza z nich zawierała szczegółowy rozkład zajęć na każdy dzień tygodnia, natomiast druga, uzasadniając potrzebę wydłużenia nauczania w seminariach do czterech lat, wyliczała przedmioty nauczania oraz wymieniała podręczniki, z których powinno się korzystać. Do głównych przedmiotów zaliczone zostały: Pismo święte Nowego i Starego Testamentu, historia Kościoła, teologia dogmatyczna, teologia moralna i pastoralna, prawo kanoniczne, katechetyka, język łaciński i śpiew kościelny. Ponadto projekt przewidywał wprowadzenie do programu nauczania szeregu przedmiotów świeckich, jak fizyka, chemia czy estetyka.

Z polecenia nowego już ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego Stanisława Grabowskiego projekt rozesłano do poszczególnych seminariów zamiarem uzyskania o nim opinii profesorów. Wdrożenie go do realizacji planowano jeszcze w roku szkolnym 1821/1822³⁰.

²⁶ Por. Z. Młynarski, art. cyt., s. 70.

²⁷ Por. W. Wicher, art. cyt., s. 174.

²⁸ Por. J. Pryszmont, *Historia teologii moralnej*, dz. cyt., s. 359.

²⁹ Por. Z. Młynarski, art. cyt., s. 71.

³⁰ A. Winiarz, *Sprawa kształcenia rzymskokatolickiego duchowieństwa świeckiego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1831)*. Rozprawy z dziejów oświaty 34 (1994), s. 32.

Seminarium w Janowie podobnie jak i inne seminaria otrzymało wówczas następujące pisma:

1. Plan nauk w seminariach diecezjalnych
2. Wykaz autorów i sposobu nauczania przedmiotów teologicznych.

Oprócz tego do pism zostały dołączone dwie tabele: pierwsza zawierała szczegółowy rozkład zajęć na poszczególne dni tygodnia, natomiast druga wskazywała na liczbę godzin poszczególnych przedmiotów w tygodniu³¹.

Przedstawiony projekt spotkał się z ostrą krytyką nie tylko ze strony kadry dydaktyczno-wychowawczej seminariów, ale także niektórych biskupów i w konsekwencji został zaniechany. Niestety nie zachowały się dokumenty, które wskazywałyby jak do tego projektu odnieśli się profesorowie seminarium janowskiego i jak wpłynął on na realizowany w seminarium program studiów.

Wedle wskazań Komisji nauczanie teologii moralnej miało być oparte na: *Institutiones ethicae christianae* A.K. Raybergera i *Theologia moralis in systema redacta* A. Lubego.

Oprócz tego, Komisja już w roku 1817 poleciła biskupom corocznie *zdawać sobie sprawę o rodzaju nauk udzielanych po seminariach, o zdatności nauczycieli i stopniu usposobienia uczniów*³². Odpowiadając na pytanie Komisji (z dnia 07.06.1823 r.) dotyczące używanych w seminarium janowskim podręczników, biskup Feliks Lewiński przesłał odpowiedź zawierającą m.in. nauczania teologii moralnej. Zgodnie z tym używanym wówczas podręcznikiem był *Theologia moralis in systema redacta* Wacława Schanza. Podręcznik ten napisany w duchu legalizmu, odznaczał się prostym stylem, moralnością daleką od laksyzmu i rygoryzmu, opartą jedynie na Słowie Bożym. Zwięzły język dawał wykładowcy możliwość bardziej obszernej wykładni przepisów ogólnych a tym samym ułatwiał słuchaczom ich zapamiętywanie. Podając ogólne zasady rozwiązywania kazusów moralnych, odwoływał się także do nauczania Ojców Kościoła dostarczając tym samym materiałów do kazań oraz nauk w konfesjonale. Niektóre paragrafy np. *De insufficientia attritionis mere servilis ad remissionem peccatorum* i *Sacramento Paenitentiae consequendam* – były skrócone, natomiast inne rozszerzone o treści z *Teologii* Lubego³³.

Antoni Luby w zakresie legalizmu poszedł jeszcze dalej jeszcze niż Schanz. Według niego nakazy teologii moralnej są tak pewne, jak prawdy matematyczne. Zastosował on w teologii moralnej *metodę matematyczną (mathematische methode)*. W swoim wykładzie akcentuje i na pierwszym miejscu stawia naukę o obowiązkach. Twierdzi, że zgodnie ze wspomnianą metodą *zasady moralne, jako aksjomaty pewne, same przez się nie muszą być*

³¹ Por. S. Chodyński, *Seminarium wrocławskie. Szkic historyczny*. Wrocław 1904, s. 342 nn.

³² Archiwum Główne Akt Dawnych, I RSKP, sygn.. 99, k. 93.

³³ Por. Z. Młynarski, art. cyt., s. 74.

udowodnialne³⁴.

Ówczesny legalizm teologii moralnej był w dużej mierze konsekwencją ogólnoeuropejskich przeobrażeń, jakie dokonały się w teologii katolickiej w miarę, jak oddalała się ona od wzorów pozostawionych przez wielkich scholastyków. Sięgający wczesnego średniowiecza (czerpiący swoje inspiracje z prawa rzymskiego), rozwój prawa kanonicznego sprawił, że upowszechniła się w kulturze zachodniego chrześcijaństwa mentalność typowo prawnicza. Wpływowi temu nie oparła się także teologia (zwłaszcza teologia moralna). W rezultacie zagadnienia ściśle teologiczne, np. traktaty o sakramentach, o Kościele, były rozwiązywane w duchu bardziej prawniczym niż teologicznym³⁵.

Można powiedzieć, że początki tych procesów sięgają XVI wieku, kiedy to teologia moralna uzyskała autonomię, odłączając się z jednej strony od teologii dogmatycznej, z drugiej zaś od teologii życia duchowego i powstała jako odrębna dyscyplina poświęcona praktycznemu rozwiązywaniu *kazusów*.

Ukazanie się u schyłku XVI wieku i w początkach XVII *Institutiones theologiae moralis* spowodowało przeobrażenia o charakterze wręcz przełomowym. Przeznaczone dla spowiedników *Institutiones* nie posiadały zupełnie zasad ogólnych, ale jedynie definicje logiczne, elementy kazuistyczne dające rozwiązanie konkretnych przypadków sumienia. Wszystkie te przeobrażenia określają istotne zarysy kryzysu teologii moralnej, który objawił się w pełni już w XVII wieku i określił kierunek jej rozwoju aż po wiek XX.

Ze względu na niewielką ilość zachowanych opracowań, trudno jest ustalić skład zespołu profesorskiego w seminarium janowskim po roku 1818. Wiadomo, że liczba profesorów nie była stała i zmieniała się nawet w ciągu jednego roku. Jak zauważa Z. Młynarski: *należy przypuszczać, że w tym czasie było oprócz regensa trzech innych profesorów*³⁶. Nie było też specjalizacji. Co roku nauczający uzgadniali między sobą kto będzie wykładał dany przedmiot. Każdy z profesorów uczył zwykle dwóch, a nierzadko i trzech przedmiotów.

Stanowisko profesora nie cieszyło się zbyt wielkim zainteresowaniem wśród duchowieństwa nie tylko ze względu na dużą odpowiedzialność, ale także na niskie uposażenie. Nie znajdując chętnych do nauczania w seminarium biskup Gutkowski wydając rozporządzenie w grudniu 1828 roku zaznaczył, że kto będzie pracował w seminarium jako profesor przez osiem lat ten otrzyma probostwo kolacji królewskiej, kto będzie pracował dziesięć lat, ten otrzyma kanonię honorową. Tego, kto w seminarium

³⁴ Por. J. Pryszynt, dz. cyt., s. 359.

³⁵ D. Olszewski, *Kulturowe zakorzenienie myśli religijnej na przykładzie sytuacji panującej na ziemiach polskich w XIX w.*, SThV 18 (1980), nr 2, s. 137-138.

³⁶ Z. Młynarski, art. cyt., s. 63.

przepracuje przez dwadzieścia lat, postara się obdarzyć wolnym miejscem w kapitule katedralnej³⁷.

Pierwszym spośród wykładających teologię moralną był reformat o. Justynian From. W zakonie pełnił różne funkcje. Był m.in. gwardianem w Siennicy i Włocławku, mistrzem nowicjatu i definitorem. W latach 1813-1814 był profesorem w studium domowym reformatów we Włocławku. Przez rok (1820-1821) pełnił urząd profesora prawa kanonicznego w studium zakonnym w Białej Podlaskiej³⁸. W lutym roku 1821 na prośbę biskupa Lewińskiego rozpoczął wykłady w seminarium w Janowie. Wykładał: prawo kanoniczne oraz teologię moralną i dogmatyczną³⁹. Zmarł 26 września 1823 roku w Białej Podlaskiej.

Trudno jest ustalić, kto był następcą o. Froma po jego śmierci. Wiadomo natomiast, że w roku 1826 przybył z lubelskiego konwentu dominikanów o. Rajmund Nowak, który został profesorem teologii moralnej i historii Kościoła⁴⁰. Ojciec Nowak, musiał bardzo krótko wykładać teologię moralną, ponieważ w książce ks. Pruszkowskiego można znaleźć wzmiankę o tym, że za biskupa Gutkowskiego na początku roku 1827 profesorem dwóch wspomnianych wcześniej przedmiotów inny dominikanin o. Feliks Kaniewski⁴¹. W roku 1812 wstąpił do zakonu. Był profesorem w studium domowym w klasztorze dominikanów w Lublinie⁴². Protokół wizytacji biskupa Gutkowskiego z 15.12.1828 również potwierdza obecność o. Kaniewskiego jako wykładowcy w seminarium janowskim. Na podstawie zachowanych katalogów z roku 1834⁴³ i 1836⁴⁴, można pośrednio wnioskować, że uczył on historii kościoła i teologii moralnej przynajmniej do 3.03.1839, kiedy to został wybrany przeorem w Janowie Podlaskim⁴⁵. W latach następnych mianowany przeorem w Klimontowie i Janowie Lubelskim⁴⁶.

Warto przy okazji przywołać myśl ks. Pruszkowskiego, który w swoim dziele pisząc o posłudze biskupa Gutkowskiego, zauważa, że: *szczególną też troskliwością otoczył biskup alumnów janowskich. Często ich nawiedzał, śledził postępy ich w nauce, jadał z nimi, modlił się, odprawiał wspólne z nimi rekolekcje, przemawiał do nich głosem pasterza pokładające-*

³⁷ Tamże., s. 66.

³⁸ Tamże, s. 74.

³⁹ Tamże, s. 74.

⁴⁰ Tamże, s. 75.

⁴¹ Por. P.J.K. Podlasiak [Pruszkowski], *Janów Biskupi, czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 120.

⁴² Por. Z. Młynarski, art. cyt., s. 74.

⁴³ Por. *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Diocesis Podlachiensis Anno Domini 1834*, s. 63.

⁴⁴ Por. *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Diocesis Podlachiensis Anno Domini 1836*, s. 61.

⁴⁵ Z. Młynarski, art. cyt., s. 74.

⁴⁶ Tamże.

go nadzieję, że jego opieka i praca profesorów seminarium, przysporzy Kościołowi kapłanów, oddanych świętym obowiązkom i swojemu pasterzowi⁴⁷.

W ciągu 49 lat istnienia diecezji podlaskiej (czyli do jej kasaty w 1876 roku) najdłużej uczącym profesorem teologii moralnej był wieloletni regens i późniejszy sufragan podlaski ks. Józef Twarowski. Urodził się 14 marca 1797 r. w miejscowości Brzeźnica w parafii Brańsk w diecezji łuckiej (obecnie diecezja drohiczyńska). Jego rodzina pieczętowała się herbem szlacheckim Pilawa. Nauki pobierał w szkole pijarskiej w Drohiczynie do 1817 r. W tym samym roku wstąpił do seminarium duchownego w Janowie Podlaskim. Święcenia kapłańskie otrzymał 29 czerwca 1821 r. w Janowie z rąk pierwszego biskupa podlaskiego Feliksa Łukasza Lewińskiego.

Bezpośrednio po święceniach został profesorem seminarium janowskiego i objął ten urząd 9.09.1821 wykładając na początku filozofię, wymowę i historię kościoła⁴⁸. W następnych latach wykładał Pismo Święte, teologię dogmatyczną, teologię pasterską i wreszcie teologię moralną⁴⁹. W 1829 r. został regensem (rektorem) tegoż seminarium i pełnił ten urząd do 1837 roku, a następnie w latach 1840-1846 i 1852-1857. Ogólnie był regensem przez 18 lat i profesorem przez 36 lat⁵⁰.

Odnaczony został najpierw kanonią honorową Kapituły Katedralnej Podlaskiej, a w 1835 r. został kanonikiem gremialnym tejże kapituły. W latach 1829-1856 był proboszczem parafii Trzebieszów, rezydując w Janowie. Po śmierci ks. kan. Bartłomieja Radziszewskiego, administratora diecezji podlaskiej (zm. 19 czerwca 1855 r.) został wybrany wikariuszem kapitulnym i administratorem tejże diecezji podczas wygnania bp J. M. Gutkowskiego.

Ks. J. Twarowski kierował diecezją do objęcia rządów przez bp. B. Szymańskiego w 1857 r. 3 sierpnia tego roku został mianowany (prekonizowany) biskupem tytularnym amyzoneńskim (Amyzon) i sufraganem podlaskim, a jego konsekracja odbyła się w Janowie Podlaskim 21 grudnia 1857 r. Konsekratorami byli: bp B. Szymański i sufragan lubelski Walenty Baranowski oraz Michał Marszewski biskup włocławsko-kaliski⁵¹. Przez kolejne lata bp Twarowski wspierał bp. B. Szymańskiego w duszpasterstwie i posłudze biskupiej.

Bp J. Twarowski był wychowawcą prawie wszystkich kapłanów diecezji podlaskiej, którzy przeszli formację seminaryjną w Janowie Podlaskim w okresie od powstania do kasaty diecezji. Zmarł 15 października 1866 r. w Janowie i został pochowany

⁴⁷ Por. P.J.K. Podlasiak [Pruszkowski], dz. cyt., s. 120.

⁴⁸ Z. Młynarski, art. cyt., s. 81.

⁴⁹ Por. P.J.K. Podlasiak [Pruszkowski], dz. cyt., s. 239.

⁵⁰ Z. Młynarski, art. cyt., s. 81.

⁵¹ Por. P.J.K. Podlasiak [Pruszkowski], dz. cyt., s. 237.

w podziemiach ówczesnej katedry janowskiej czyli podlaskiej. Zgodnie z ostatnią wolą jego serce zostało złożone w kościele parafialnym w Trzebieszowie. Wmurowano tablicę z napisem w języku łacińskim, o następującej treści: *Józef Twarowski, proboszcz parafii Trzebieszów, rektor seminarium janowskiego, amysonieński biskup i sufragan podlaski, przeżył 68 lat życia, dla Kościoła wielce zasłużony, zmarł 15 października 1866 roku, oddał duszę Bogu, ciało złożono w katedrze, serce chciał przekazać dawnym parafianom, które wyjęte w tej świątyni przechowuje się*⁵².

W roku 1857 biskup Beniamin Szymański powierzył urząd regensa, a jednocześnie profesora teologii moralnej swojemu sekretarzowi, ks. Gracjanowi Rzewuskiemu⁵³, pracującemu wcześniej w seminarium kieleckim. Pełnił on ten urząd tylko przez rok, a następnie został mianowany proboszczem w Liwie. W późniejszych latach, jako kapłan diecezji płockiej przez wiele lat był regensem tamtejszego seminarium⁵⁴.

Po odejściu ks. Rzewuskiego przez kolejne 3 lata urząd regensa i profesora teologii moralnej pełnił proboszcz w Mordach ks. Wincenty Aleksandrowicz⁵⁵. Prawdopodobnie ostatnim profesorem był ks. Antoni Jaroszewicz.

Zdecydowana i bezkompromisowa postawa biskupa Szymańskiego wobec władz carskich, w tym m.in. brak jednoznacznego potępienia ks. Stanisława Brzóska i innych kapłanów za ich udział w powstaniu styczniowym spowodowała, że 22 maja 1867 r. diecezja janowska czyli podlaska wraz z kapitułami, konsystorzem i seminarium duchownym, została zlikwidowana na mocy ukazu cara Aleksandra II, a jej terytorium przyłączono do diecezji lubelskiej.

Pół roku wcześniej 22 listopada 1866 r. Rosja jednostronnie zerwała stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską wypowiadając tym samym konkordat zawarty w 1847 roku, a duchowieństwu katolickiemu w Królestwie zakazano jakichkolwiek kontaktów z Rzymem. 12 sierpnia 1867 roku, biskup Szymański został wywieziony z Janowa do Łomży. Tam po wymianie korespondencji ze Stolicą Apostolską 22 września 1867 r. biskup przekazał rządy diecezją, formalnie już nieistniejącą, ks. Kazimierzowi Sosnowskiemu, wikariuszowi kapitulnemu diecezji Lubelskiej. Kilka miesięcy później, 15 stycznia 1868 r. pozbawiony diecezji zmarł w klasztorze kapucynów w Łomży⁵⁶.

Alumni seminarium janowskiego zostali przeniesieni do Lublina, a regensem

⁵² B. Błoński, R. Mirończuk, *Krypty janowskich kościołów. Józef Twarowski herbu Pilawa, biskup janowski czyli podlaski 1857-1866*, Echo Katolickie 13/2018 (1185), s. 11.

⁵³ Por.. *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Diocesis Podlachiensis Anno Domini 1834*, s. 5

⁵⁴ Por. B. Błoński, R. Dmowski, J. Wojda, *Zarys dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej*, w: Por. B. Błoński, R. Dmowski, D. Wereda, *Diecezja siedlecka 1818-2018. Studia i materiały z dziejów*, Siedlce 2018, s. 158.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Por. R. Dmowski, *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, *Szkice Podlaskie* 16 (2008), s. 96-97. (93-107)

połączonych seminariów został ks. F. Jaczewski. W ten sposób przez ponad pół wieku przygotowanie kapłanów pracujących na terenach skasowanej diecezji odbywało się w seminarium lubelskim.

3. Nauczanie teologii moralnej w seminarium janowskim po roku 1918

Odzyskana w 1918 roku przez Polskę niepodległość stworzyła także nowe możliwości dla rozwoju teologii moralnej. Zaistniałe na skutek tego wydarzenia nowe możliwości, m.in. korzystnie wpłynęły na współpracę pomiędzy poszczególnymi ośrodkami naukowymi. Także w dziejach diecezji podlaskiej 1918 zapisał się jako wyjątkowy, gdyż 24 września tego roku nastąpiło jej wskrzeszenie, a wraz z nim zostały powołane do życia poszczególne instytucje diecezjalne, w tym także seminarium.

Uroczyste otwarcie seminarium nastąpiło 8 października 1919 r. Poświęcenia gmachu dokonał biskup sufragan Czesław Sokołowski – pierwszy rzeczywisty rektor. W nowo poświęconej kaplicy seminaryjnej, ordynariusz biskup Przeździecki odprawił pontyfikalną Mszę św. w obecności szeroko reprezentowanego duchowieństwa i alumnów. Biskup Przeździecki odczytał dekret erekcyjny seminarium: *Seminarium nasza ma być szkołą, która wydawać powinna mężów pełnych ducha Bożego, na wszelkie dzieło dobre gotowych, którzy by takim światłem nauki i cnoty jaśnieli, iżby zdołali umiejętnie i skutecznie mądrością napełniać innych i błędy wykorzeniać oraz po drogach życia ciężkich i niebezpiecznych przewodniczyć ludowi wiernemu (Leon XIII, encyklika Exeunte z dnia 1 XI 1888).*

Z radością witam wskrzeszenie Seminarium Naszego w obfitujących w cenne pamiątki murach dawnego seminarium podlaskiego... Oby Bóg Miłosierny znalazł godne mieszkanie w murach ,seminaryjnych, ożywiając łaską Swoją ii darami serca, tych pokoleń, które Mu się podoba powołać do Swej świętej służby⁵⁷.

W dziesięć lat później, biskup Przeździecki wyznał, że *pierwszą moją troską było zorganizowanie seminarjum duchownego [...] Dla biskupa seminarjum – to radość, lecz zarazem lęk niewypowiedziany, przemyśliwanie ustawiczne we dnie i w nocy. Dla biskupa nie może być większej radości nad widok dobrego kapłana wychowanego w seminarium diecezjalnym, nie może być większej boleści nad widok kapłana niegodnego tego imienia, który wyszedł z jego seminarjum⁵⁸.*

Wskrzeszenie diecezji podlaskiej, przypadające na początek wieku XX, zbiegło się

⁵⁷ Por. P. Aleksandrowicz, *Diecezja Siedlecka, czyli Podlaska (1818-1968)*, Siedlce 1971, s. 176-177.

⁵⁸ *Przemówienie na uroczystość dziesięciolecia Seminarjum Większego w Janowie wygłoszone dnia 8 października 1929 r. przez J. E. Biskupa Ordynariusza, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 11 (1929), s. 288-291.*

również w okresie przełomowym dla całej europejskiej teologii moralnej. Pojawienie się w okresie Oświecenia takich idei jak: racjonalizm, empiryzm, czy naturalizm spowodowało, że niektórzy zaczęli przyjmować pogląd, że Objawienie w rozumieniu chrześcijańskim jest niezgodne z rozumem, a prawdy wiary mogą stanowić jedynie wartość przekonań osobistych. Wielu ówczesnych filozofów poddało ostrej krytyce nie tylko chrześcijaństwo, ale wszelkie przejawy religijności. Powstaje w tym okresie cały szereg nowych systemów etycznych, takich jak choćby: empiryzm, utylitaryzm, czy materializm, które usiłują szukać uzasadnienia postępowania moralnego i określają samą istotę moralności w kategoriach dalekich od Objawienia. Wszystkie te systemy mają jedną wspólną cechę: zrywają z myślą teologiczną i odrzucają zasady na których opierało się dotychczasowe myślenie teologiczne. Taka sytuacja, w sposób nieuchronny musiała wpłynąć na sposób uprawiana teologii w ogóle, a teologii moralnej w szczególności.

Tradycyjne jej uprawianie nie mogło sprostać zadaniom przed nią stojącym w okresie tak trudnym dla życia Kościoła. Tym bardziej, że cała ówczesna teologia nie tylko nie odznaczała się żywotnością z okresu rozkwitu w dobie średniowiecza czy hiszpańskiej scholastyki z XVI i XVII w., ale stała się w znacznej mierze dyscypliną szkolną i oddaloną od życia. Niedomagania występujące w teologii moralnej z epoki poprzedniej, zwłaszcza płynące z kazuistycznego sposobu jej uprawiania i przejawiające się w sporach o systemy moralne, stały się dla wielu widoczne.⁵⁹

W takiej sytuacji zrodziła konieczność znalezienia czy opracowania systemu filozoficznego, który z jednej strony byłby wolny od dawnych niebezpieczeństw a z drugiej dawałby podstawy do właściwego rozwiązania nowych problemów. Za taki system zaczęto uznawać tomizm.

Wśród wielu zwolenników takiej opcji wyjątkowe miejsce należy przyznać papieżowi Leonowi XIII i to zarówno dzięki jego osobistemu dorobkowi naukowemu, jak i stanowisku, jakie zajął jako głowa Kościoła. Wyrazem jego postawy w tym zakresie jest m.in. encyklika *Aeterni Patris* z 4 VIII 1879 r., w której stwierdził: *Spółeczność rodzinna i nawet obywatelska, wystawiona, jak wszyscy widzą, na wielkie niebezpieczeństwo ze strony owej plagi przewrotnych opinii, z pewnością cieszyłaby się bardziej spokojnym i pewnym bytowaniem, jeśli w uniwersytetach i wyższych uczelniach nauczałoby się zdrowszej doktryny, bardziej zgodnej z nauką Kościoła, takiej, jaką zawierają dzieła św. Tomasza z Akwinu*. W jego przekonaniu najważniejszą drogą jest połączenie religijnego posłuszeństwa okazywanego wierze z wykorzystaniem rozumu, czyli filozofii. Celem i programem Leona XIII nie było wówczas nauczanie tomizmu jako takiego, lecz zachęce-

⁵⁹ Por. J. Pryszynt, z. cyt., s. 145-152.

nie wszystkich filozofów katolickich do jego studiowania. Papież chciał wydobyć z doktryny tomaszowej środki przeciw złu społecznemu i politycznemu swej epoki.

W następnych latach spod jego pióra wyszły inne dokumenty, które nawiązywały do ówczesnych problemów moralnych. I tak w encyklice *Arcanum divinae Sapientiae* z 1880 r., opierając się na zasadach tomistycznych, została zaprezentowana etyka małżeńska i rodzinna, w encyklice *Libertas praestantissimum donum* z 1888 r. zawarty został wykład na temat wolności jako fundamentalnego problemu etyki indywidualnej i społecznej, natomiast w słynnej encyklice *Rerum novarum* z 1891 r., papież podał naukę Kościoła katolickiego na temat praw i obowiązków pracodawców i pracowników. Duch ujęcia tych zagadnień był na wskroś nowoczesny i odpowiadał zapotrzebowaniom ówczesnych czasów⁶⁰.

Od końca wieku XIX, zachodnia teologia moralna stopniowo odchodzi od uprawiania moralności chrześcijańskiej w sposób kazuistyczny i negatywny dla ukazania jej w bardziej pozytywnym świetle. Te dążenia nie wywierają jednak większego wpływu na polską myśl teologicznomoralną. Zauważa się jednak, że w kazuistyce mocno jeszcze powiązanej z sakramentem pokuty i jego sprawowaniem, widoczne jest stopniowe podnoszenie jej poziomu. Cechą charakterystyczną odradzającej się polskiej kazuistyki jest m.in. stawianie przez nią bardziej realnych wymagań moralnych, przez co staje się ona bliższa życiu. O próbach odnowy na ziemiach polskich w zakresie teologii moralnej może też świadczyć dobór podręczników do tej dyscypliny, pisanych za granicą a odrzucających jansenizm i rygoryzm⁶¹.

W protokole z sesji profesorskiej z października 1919 roku, znajduje się wzmianka mówiąca o podręczniku do nauczania teologii moralnej. Było to trzytomowe dzieło autorstwa francuskiego sulpicianina Adolfa Alfreda Tanquereya zatytułowane *Synopsis theologiae moralis et pastoralis*.

Urodzony w roku 1854 A. A. Tanquerey był cenionym prawnikiem, teologiem i pisarzem ascetycznym. W 1867 rozpoczął studia filozoficzno-teologiczne w kolegium Saint-Lo, które następnie kontynuował w seminariach duchownych w Coutances, Saint Sulpice w Paryżu oraz na Angelicum. W roku 1878 uzyskał tam doktorat z teologii i przyjął święcenia kapłańskie, po czym wstąpił do zgromadzenia. Wykładał filozofię w Nantes, teologię dogmatyczną w Rodez oraz teologię moralną w Baltimore i Saint Suplice, gdzie był też przełożonym domu instytutu. Współpracował z takimi z czasopismami jak *American Ecclesiastical Review* i *La vie spirituelle ascétique et mystique* oraz *Dictionnaire de theologie catholique*⁶².

⁶⁰ Por. F. Greniuk, *Katolicka teologia moralna w poszukiwaniu własnej tożsamości*, Lublin 1993, s. 110.

⁶¹ J. Kopciński, *Polska teologia moralna XX wieku*, Kraków 2002, s. 74-76.

⁶² Por. E. Ziemann, *Tanquerey A. A.*, w: *Encyklopedia katolicka. t. XIX*. Lublin 2013. kol. 488.

Jego dzieła cieszyły się dużym powodzeniem ze względu na solidny wykład doktryny, odpowiednio udokumentowany, nawiązujący do konkretnych problemów epoki. Jest on autorem wielu dzieł, w tym z zakresu teologii moralnej i ascetycznej. Pierwsze wydanie wspomnianego *Synopsis theologiae moralis et pastoralis*, ukazało się w początkach XX w. i doczekało się wielu wydań w latach następnych (np. wydanie czternaste ukazało się w 1955 r.)

Tom pierwszy jego *Synopsy moralnej*, poświęcony jest raczej problematyce dogmatycznej. Autor omawia w niej bowiem takie zagadnienia jak: pokuta, małżeństwo, czy kapłaństwo.

Tom drugi zawiera właściwe rozważania teologiczne poprzedzone wstępem metodologicznym, w którym autor precyzuje pojęcie teologii moralnej, jej źródła oraz dzieje, doprowadzając je aż do czasów sobie współczesnych. Nawiązaniem do tradycji legalistycznej jest końcowa część tego, w której Tanquerey omawia przykazania Boże i kościelne oraz cenzury.

Treścią tomu trzeciego jest wykład aretologii, eksponujący (wzorem Doktora Anielskiego), problem celu ostatecznego. W ramach tego wykładu, Tanquerey szczegółowo zajmuje się problemem istoty normy moralności, rozprawiając się z takimi kierunkami, jak empiryzm i racjonalizm, zwłaszcza kantowski. Oprócz tego, przedstawia problematykę sumienia wątpliwego, dając wykład systemów moralnych, łącznie z najnowszym, zwanym kompensacjonizmem⁶³.

W ramach teologii specjalnej, którą oparł na schemacie cnót teologicznych i kardynalnych, wprowadził nowość przez dowartościowanie cnoty czci Bożej (religijności), omawiając ją bezpośrednio po cnotach teologalnych, a przed moralnymi. W tym względzie kierował się przekonaniem, iż cnota czci Bożej przewyższa swą godnością i ważnością inne cnoty moralne.

Problematyka moralna w wydaniu Tanquereya z jednej strony nawiązuje świadomie do doktryny św. Tomasza z Akwinu, u którego wysoce ceni wykład zagadnień moralnych (w sposób szczególny wykład o cnotach), zawarty w części drugiej i trzeciej Summy teologicznej, z drugiej zaś strony nawiązuje do św. Alfonsa Liguori, u którego podziwiał umiejętność stosowania zasad do konkretnych przypadków⁶⁴.

Warto wspomnieć, że innymi poczytnymi pozycjami autorstwa Tanquereya były także *Brevior synopsis theologiae moralis et pastoralis* (Paryż 1913), oraz wielokrotnie wznawiana i w krótkim czasie przetłumaczona na wiele języków (w tym także na język polski) *Precis de theologie ascetique et mystique* (Paryż 1923).

⁶³ Por. F. Greniuk, dz. cyt., s. 128-129.

⁶⁴ Por. J. Pryszmont, dz. cyt., s. 178.

Oceniając jego wykład należy stwierdzić, iż Tanquerey pisał przystępnie. Jego argumentacja skrzętnie wykorzystuje także literaturę najnowszą i to nie tylko z zakresu teologii moralnej, ale odpowiednio także psychologii, socjologii i innych gałęzi wiedzy. Jak zauważają badacze jego twórczości w niektórych partiach jego ujęcie problematyki jest bardziej filozoficzno-teologiczne niż biblijne, a jednocześnie mocno uzależnione od prawa kanonicznego⁶⁵.

Nie wiadomo dokładnie jak długo podręcznik Tanquereya był używany w seminarium janowskim, a później siedleckim, bowiem nie zachowały się szczegółowe informacje na ten temat. Prawdopodobnie był on używany jeszcze po wojnie, ale co do tego nie ma pewności.

Na podstawie *Wykazu podręczników używanych w seminarium duchowym w Siedlcach* z 22.02.1961 można się natomiast dowiedzieć, że w tamtym okresie w seminarium siedleckim używano do nauczania teologii moralnej trzynomowego dzieła autorstwa Dominika M. Prümmera *Manuale theologiae moralis* oraz pierwszego tomu jezuity Hieronima Noldina *Summa theologiae moralis*.

D. Prümmer urodził się on w Kalterherbergu w roku 1866 r. Do zakonu wstąpił w 1884 r. W latach 1892-1908 był profesorem w różnych studiach zakonnych, ucząc teologii moralnej i prawa kanonicznego. Od 1908 r. był profesorem teologii moralnej we Fryburgu Szwajcarskim, na katedrze uniwersyteckiej, pełniąc tę funkcję do śmierci w 1931. Czerpiąc tezy z Pisma św. uzasadniał je teologicznie i filozoficznie. Kładł nacisk na nadprzyrodzony cel ludzkiego życia, któremu winno być podporządkowane działanie człowieka. Zwracał również uwagę na konieczność wierności Nauczycielskiemu Urzędowi Kościoła⁶⁶.

Najbardziej znanym dziełem, jakie wyszło spod pióra niemieckiego dominikanina jest napisany w duchu neotomizmu podręcznik: *Manuale theologiae moralis secundum principia St Thomae Aquinatis* (t. 1-3. Fribourg 1915). Odznaczające się klarownością wykładu i pewnością doktrynalną dzieło było wielokrotnie wydawane, nawet pośmiertnie. W zakresie znanej problematyki systemów moralnych Prümmer jest zwolennikiem systemu roztropności chrześcijańskiej, czy też kompensacjonizmu, czyli racji dostatecznej. System ten nazywa się też systemem roztropności chrześcijańskiej. Polega on na tym, że im większe jest niebezpieczeństwo przekroczenia prawa, tym większej trzeba racji, żeby można iść za opinią faworyzującą wolność.

Mimo iż Prümmer początkowo zajmował się prawem kanonicznym i wcześniej wydał swój podręcznik tej dyscypliny, to jednak od początku miał świadomość konieczno-

⁶⁵ Por. F. Greniuk, dz. cyt., s. 129; J. Pryszmont, dz. cyt., s. 179.

⁶⁶ Por. A. Derdziuk, *Prümmer Dominik*, w: *Encyklopedia katolicka. t. XVI*. Lublin 2012. kol. 558.

ści wyraźnego oddzielenia problematyki prawniczej od teologicznomoralnej. Dzięki temu jego podręcznik teologii moralnej jest wolny od materiału kanonistycznego, oczywiście na miarę czasów ówczesnych.

Swoją, teologię moralną Prümmer podzielił na trzy tomy. W pierwszym zawarł wykład zasad ogólnych oraz cnót teologicznych i roztropności. W drugim podał wykład pozostałych cnót kardynalnych, czyli sprawiedliwości, męstwa i umiarkowania, dookoła nich grupując zagadnienia związane z cnotami pokrewnymi, ich gatunkami i częściami integralnymi. W trzecim tomie wreszcie przedstawił sakramentologię w układzie dość rozpowszechnionym, wykorzystując dość umiejętnie postanowienia najnowszego prawa kanonicznego, zgodnie z nowo promulgowanym kodeksem.

Wykład Prümmera odznacza się częstym sięganiem do argumentacji biblijnej. Obficie korzysta z danych zaczerpniętych z Tradycji oraz dziejów teologii moralnej. Nie pomija także materiałów czerpanych z wiedzy moralnej ogólnoludzkiej czy też o zasięgu partykularnym, dając np. przegląd przepisów prawnych obowiązujących w niektórych krajach Europy Zachodniej jego czasów. Nie pomija także literatury najświeższej, głównie niemieckiej, co jest zupełnie zrozumiałe, jeśli się ma na uwadze jego narodowość i zasięg tego języka. Silną stroną jego argumentacji teologicznomoralnej jest również wykorzystywanie wypowiedzi Magisterium Kościoła oraz odwoływanie się do dorobku teologii dogmatycznej⁶⁷.

Jak wspomniano wcześniej innym podręcznikiem używanym w seminarium siedleckim na początku lat sześćdziesiątych był pierwszy tom *Summa theologiae moralis*. Autorstwa niemieckiego jezuita Hieronima Noldina. Urodzony w roku 1838. Po wstąpieniu w 1859 r. do seminarium duchownego, podjął studia teologiczne w Innsbrucku, uwieńczone przyjęciem święceń kapłańskich w 1861. Dwa lata później uzyskał doktorat i rozpoczął pracę jako koordynator w Villanders. Cztery lata po święceniach roku wstąpił do nowicjatu jezuitów. Po złożeniu ślubów zakonnych w 1875 został regensem konwiktu teologicznego w Innsbrucku, a także rektorem kolegium jezuickiego w Linzu. Redagował *Zeitschrift für katholische Theologie*, wykładał propedeutykę filozofii, teologię moralną i pastoralną na uniwersytecie w Innsbrucku⁶⁸.

Wspomniana *Summa theologiae moralis*, przez długi okres była zaliczana do najlepszych podręczników tamtego okresu i doczekała się aż 33 wydań (ostatnie w 1961). Co prawda autor kontynuował w niej długoletnią tradycję szkoły jezuickiej (była ona napisana w duchu kazuistyczno-jurydycznym), ale względu na jasność, solidną naukę i zwięzły sposób omawiania problemów a także duży walor praktyczny przez długi czas nadawała kierunek i metodę uprawiania teologii moralnej, stanowiąc podstawę kształce-

⁶⁷ Por. F. Greniuk, dz. cyt., s. 136-139.

⁶⁸ Por. E. Kasjaniuk, *Noldin Hieronim.*, w: *Encyklopedia katolicka. t. XIII*. Lublin 2009. kol. 1357.

nia wielu kapłanów oraz kształtowania sumień wiernych⁶⁹.

Postacią, której nie sposób pominąć, a która niewątpliwie w sposób istotny zaważyła na rozwoju teologii moralnej w dobie bezpośrednio przed Soborem Watykańskim II i w okresie jego trwania, jest niemiecki redemptorysta Bernard Häring. Wydarzeniem, które postawiło go w rzędzie najbardziej znanych moralistów naszej doby, było ukazanie się w 1954 r. jego podręcznika teologii moralnej *Das Gesetz Christi. Moraltheologie, dargestellt für Priester und Laien*. Dzieło to stało się wielkim sukcesem wydawniczym, a jego nowe wydania w ciągu kilku lat ukazywały się co roku. Bardzo szybko też zaczęto przekładać je na inne języki. Po wydaniu znacznie przerobionego i poszerzonego tłumaczenia francuskiego w trzech tomach (w latach 1956-57), dzieło Häringa, dotąd jednotomowe, pojawiło się również w języku niemieckim poczynając od piątego wydania (1959 r.) w trzech tomach. W ostatnim, ósmym wydaniu niemieckim została uwzględniona również nauka Soboru Watykańskiego II. Do roku 1969 rozeszło się 32 tys. egzemplarzy w języku niemieckim i około 200 tys. na całym świecie⁷⁰.

W Polsce w latach 1962-1966 ukazało się sześciotomowy podręcznik zatytułowany *Nauka Chrystusa*, który jak można podejrzewać stopniowo zajmował miejsce wspomnianych dzieł Noldina i Prümera w większości seminariów duchownych, w tym również seminarium siedleckim. Zwracając uwagę na wyjątkowy charakter dzieła Häringa, należy podkreślić, że czynnikami, które znalazły w nim swoje odbicie było nie tylko wykształcenie teologiczne, ale także doświadczenie drugiej wojny światowej w której brał udział jako sanitariusz. To wówczas zetknął się on bezpośrednio z problemami życia w całej swej ostrości. Nie mniej ważnym czynnikiem były również bezpośrednie kontakty z przedstawicielami prawosławia i protestantyzmu. Z wewnętrznego wyboru, a jednocześnie z ducha zgromadzenia nastawionego na pracę misjonarską, całe życie podtrzymywał więź z duszpasterstwem. Te wszystkie doświadczenia znajdowały swoje odbicie w jego twórczości, w której mieszają się elementy pacyfizmu, ekumenizmu oraz nastawienia misjonarsko-pastoralnego⁷¹.

Podręcznik Häringa wnosi niechybnie wiele nowego. Naukę moralną Häringa przenikają prawdy dogmatyczne i biblijne. Dominującą jest idea Królestwa Bożego pojętego przede wszystkim jako Boże Królestwo miłości, w uwypukleniu tajemnicy paschalnej realizującej się w teraźniejszości.

⁶⁹ Por. J. Pryszmont, *Z historii teologii moralnej w ostatnich wiekach. W kierunku odnowy*, SThV 21 (1983), s. 40.

⁷⁰ Por. J. Pryszmont, *Historia teologii moralnej*, dz. cyt., s. 194.

⁷¹ Por. A. Marcol, *Profesor Bernard Häring: teolog moralista: wstępna synteza*, SThV 22 (1991), t. 2, s. 113-114; J. Pryszmont, dz. cyt., s. 193.

Teologia moralna Häringa bywa określana także jako teologia odpowiedzialności, przy czym kategorii tej przypisuje się w pewnym sensie centralne znaczenie w jego myśli. Ideę tę przeprowadza on w oparciu o koncepcję powołania chrześcijanina przez Chrystusa w całej pełni jego osobowości, tzn. jako istoty społecznej, historycznej, modlącej się i włączonej w kult. Rozwijając te myśli Häring w opozycji do posłuszeństwa wobec praw i autorytetów akcentuje wolność człowieka. Jego zdaniem twórcze działanie chrześcijanina powołanego w wolności i jego wierna odpowiedź na to powołanie ma stanowić cechę specyficzną życia chrześcijańskiego⁷².

Zdaniem J. Pryszmonta wpływ jaki wywarł Häring w swoim czasie na teologię moralną był znaczny. Dowodem jest m.in. fakt, że jako ekspert Vaticanum II, odegrał znaczną rolę w przygotowaniu dokumentów soborowych, które wskazały kierunek, także dla dalszego rozwoju teologii moralnej. Jednocześnie jak zauważa Pryszmont, jego podręcznik mimo stosunkowo dużej popularności, od strony dydaktycznej nie był łatwy do przyswojenia. Trudności w jego percepcji był efektem m.in. spowodowane brakiem precyzji w używaniu określeń, podziałów tak charakterystycznych dla dawnych scholastycznych ujęć, przede wszystkim jednak z braku organicznego stopienia pojęć i kategorii zaczerpniętych z fenomenologii i filozofii wartości z treścią jego wywodów⁷³.

4. Nauczanie teologii moralnej w seminarium siedleckim po Vaticanum II

Wydarzeniem, które w kontekście współczesnej historii Kościoła można śmiało nazywać rewolucyjnym był trwający w latach 1962-1965 Sobór Watykański II. Odpowiadając na znaki czasu Kościół podjął wysiłek odnowy wewnętrznej (*aggiornamento*). Wspomniana odnowa Kościoła objęła nie tylko jego zewnętrzne struktury, ale spowodowała zmiany w pojęciach i postawach badawczych w ramach nauk teologicznych. Wśród teologów moralistów, których twórczość i postulaty wpłynęły na ostateczny kształt dokumentów soborowych należy wymienić zwłaszcza wspomnianego wcześniej Bernarda Häringa oraz francuskiego członka zakonu kaznodziejskiego Servais Théodore'a Pinckaersa.

Doceniając osiągnięcia m.in. takich dyscyplin jak socjologia, psychologia, oraz postulując konieczność uwzględnienia ich w postawie badawczej, zwracają jednocześnie uwagę na potrzebę ubiblijnienia, oraz powiązania z dobrze poznaną myślą patrystyczną. Odnowiona teologia moralna winna być ich zdaniem teologią naukową, a jednocześnie bardziej wierną moralności nowotestamentalnej. Powinna być skoncentrowana wyraźniej na osobie Jezusa Chrystusa, i na Trójcy Świętej.

⁷² Por. A. Karaś, *Antropologia biblijna w teologii moralnej w ujęciu Bernarda Häringa*, Studia Redemptorystowskie 8 (2010), s. 145-147; F. Greniuk, dz. cyt., s. 42-43.

⁷³ Por. J. Pryszmont, dz. cyt., s. 195-196.

Spośród innych postulatów warto wymienić ideę powołania a także personalizizm, polegający m.in. na integralnym ujmowaniu osoby ludzkiej, w jej relacjach do otaczającego środowiska, warunków życia społecznego, jak również wspólnoty specjalnego rodzaju, jakim jest społeczność eklezjalna. Takie integralne pojmowanie człowieka jako osoby wymaga się także traktowania go w wymiarze historycznym, a zarazem w *kairosie* jego życia⁷⁴. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na dwa dokumenty soborowe, bezpośrednio odnoszące się do tej tematyki: Dekret o formacji kapłańskiej *Optatam totius* i Konstytucję duszpasterską o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*.

Pierwszy z nich mówiąc o konieczności odnowy formacji kapłańskiej, zwraca szczególną uwagę na odpowiednie ustawienie formacji intelektualnej kapłanów, zarówno w zakresie teologii jako takiej, jak też i wiedzy współczesnej. Odnośnie do tej pierwszej, wyjątkowo docenionej, Sobór żąda odnowy wykładu teologii katolickiej, stawiając wymagania sięgające głęboko w jej strukturę. Chodzi o bardziej teologiczny charakter teologii jako takiej, z tym że tę teologiczność widzi w ściślejszym powiązaniu wiedzy z objawieniem – treściami z niego czerpanymi w pełniejszym wymiarze, a więc z Pismem św. i Tradycją – ze zdobyczami nauk współczesnych, zwłaszcza antropologii filozoficznej, psychologii i socjologii. Pod adresem zaś teologii moralnej Sobór stawia żądania następujące: „Szczególną troskę należy skierować ku udoskonaleniu teologii moralnej, której naukowy wykład karmiony w większej mierze nauką Pisma świętego niech ukazuje wzniosłości powołania wiernych w Chrystusie i ich obowiązek przynoszenia owocu w miłości na życie świata”⁷⁵.

Postulat soborowy można sprowadzić w zasadzie do dwóch rodzajów wymagań postawionych pod adresem uprawiających teologię moralną: jest nim postulat dotyczący źródeł, a więc jak gdyby metodologiczny. Jest to wymaganie ubiblijnienia teologii moralnej w rozumieniu konieczności oparcia się na treściach moralnych objawienia czy też na głównych ideach wiodących, zaczerpniętych z Biblii oraz na kładzeniu zasadniczego akcentu argumentacji na elementach biblijnych. Od strony przedmiotowej natomiast jest wskazaniem zasadniczej treści, która winna stać się przedmiotem refleksji teologiczno-moralnej. Jest nią prawda o powołaniu wszystkich ludzi do realizacji „jedyne i największe przykazania”, czyli miłości, w łączności z Chrystusem dla owocnego zaangażowania w sprawę współczesnego świata.

Drugi wymieniony dokument, wskazuje na potrzebę uwrażliwienia na palące problemy moralne świata i człowieka współczesnego. Konstytucja *Gaudium et spes* jest przy-

⁷⁴ F. Greniuk, dz. cyt., s. 36-43.

⁷⁵ DFK 16.

kładem otwartości i śmiałości w stawianiu tych problemów, wszechstronności patrzenia i ich rozwiązywania. Ważne jest także to, iż wyczuwa się leżący u jej podstaw personalizm chrześcijański, teologiczność myślenia, optymistyczną mimo wszystko wizję człowieka i świata, pogłębienie psychologiczne i docenianie aspektów społecznych moralnego życia chrześcijanina.

Przy okazji można wspomnieć, że potwierdzeniem takiego patrzenia są również inne dokumenty, takie jak m.in. *Dekret o ekumenizmie*, *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim* czy *Deklaracja o wolności religijnej*. Wszystkie te dokumenty są zdaniem F. Greniuka *doskonałą egzemplifikacją stylu soborowego myślenia w zakresie omawianej problematyki. Stanowią dzięki temu przykład dla teologów moralistów doby posoborowej, którzy winni nie tylko podejmować prace nad wykształceniem racji stojących za wypowiedziami soborowymi, nie tylko podawać ich właściwą interpretację, ale także pójść krok do przodu, już z wykorzystaniem perspektyw wskazanych i potwierdzonych przez Sobór*⁷⁶.

Jednym z pierwszych teologów moralistów, którzy jeszcze przed soborem postulowali potrzebę odnowy, a po jego zakończeniu włączyli się w dzieło realizacji jego uchwał był ks. Stanisław Olejnik⁷⁷. Niewątpliwie można go zaliczyć do grona tych polskich teologów moralistów, którzy od razu zrozumieli konieczność odnowy i podjęli trud pewnych poszukiwań pod kątem wypracowania nowej koncepcji odnowy teologii moralnej w duchu Soboru. Już w swoich przedsoborowych publikacjach wyraźnie dystansował się od ujęć teologii moralnej, mających zabarwienie jurydyczne, legalistyczne, a zarazem kazuistyczne. Wskazując na ich nieadekwatność w stosunku do współczesnych poszukiwań i potrzeb, odważnie nakreślał zasadnicze kierunki odnowy. Przykładem tak rozumianego zaangażowania ks. Prof. Olejnika w dzieło odnowy są jego liczne rozprawy i studia naukowe, ale nade wszystko opracowanie podręcznika teologii moralnej.

Omawiając pokrótce wieloletnie wysiłki autora związane z opracowaniem podręcznika, warto zwrócić uwagę na jego pionierski charakter. Jak wspomniano wcześniej, tradycja pisania podręczników z zakresu teologii moralnej w przeszłości była bardzo skromna. Dwaj lazaryści (Andrzej Pohl i Antoni Putiatycki) opracowali podręczniki w języku łacińskim. Warto też przy okazji wspomnieć o wydanym w roku 1904 podręczniku autorstwa profesora prawa kanonicznego i teologii moralnej w Akademii i seminarium petersburskim ks. Ignacego Bałtruszycza *Teologia moralna fundamentalna w zakresie kursu seminariów duchownych*.

⁷⁶ F. Greniuk, dz. cyt., s. 50-51.

⁷⁷ Por. S. Olejnik, *Postulaty przedmiotowo-metodyczne dotyczące wykładu teologii moralnej*, RTK 9 (1962), z. 2, s. 71-73.

W latach siedemdziesiątych XX wieku, podjęte przez kilku polskich moralistów próby opracowania podręcznika z teologii moralnej, zaowocowały pojawieniem się dwóch opracowań. Pierwsze z nich to *Teologia moralna fundamentalna* ks. prof. Stanisława Witka⁷⁸. Drugą pozycję stanowiła praca zbiorowa pod redakcją biskupa Stanisława Smoleńskiego: *Powołanie chrześcijańskie - zarys teologii moralnej*, ale wydano tylko pierwszy tom pt. *Istota powołania chrześcijańskiego*⁷⁹.

Mając świadomość odpowiedzialności a także ogromu podjętego wysiłku, już w swoim artykule w 1954 roku pisał: *Odnowa teologii moralnej nie jest w każdym razie sprawą, którą by można «tak od ręki» załatwić. To musi zwolna dojrzewać. Że w Polsce dojrzewanie to idzie wolniej niż gdzie indziej, nic ulega najmniejszej wątpliwości. Co tu u nas mówić o dobrych podręcznikach, jeśli my ich prawie w ogóle nic posiadamy. Ale jeżeli mamy się zabrać do ich przygotowania, musimy wiedzieć, czego się od nich dzisiaj trzeba domagać*⁸⁰.

Pierwsza podręcznikowa wersja teologii szczegółowej autorstwa ks. Olejnika, została zbudowana w oparciu o układ cnót (teologalnych i kardynalnych) przedstawiony przez św. Tomasza⁸¹. Odwołując się (czego nie ukrywał) do takich klasyków z zakresu teologii moralnej jak: Prümer, Merkelbach, Tillman, czy Häring, pierwszą część swojego podręcznika ks. profesor oparł na Objawieniu, podawanym i interpretowanym przez Kościół oraz Tradycję⁸².

Powyższa praca jest pierwszym tomem teologii moralnej szczegółowej. Dalsze opracowania tej części poświęcone zostały moralności życia osobistego, życia społecznego oraz współżycia z bliźnimi. Podejmując refleksję dotyczącą cnót, Autor rozpoczyna od bliskiego idei powołania stwierdzenia, że życie ludzkie ma podwójny wymiar – daru i zadania. Jedno i drugie realizuje się przez dążenie do eschatologicznych przeznaczeń człowieka. Potrzebny jest do tego stały wysiłek przyjmowania daru Bożego. Ważną dla zobrazowania całości zagadnienia jest uwzględnienie konieczności łaski.

W dalszej części podręcznika przedmiotem wnikliwej analizy stała się również cnota religijności. Szczegółowe rozpatrywanie religijności dokonuje się na płaszczyźnie postawy, cnoty moralnej, daru Bożego i normy działania. Szczególna uwaga została w podręczniku skupiona na dwu wewnętrznych aktach religijności, którymi są pobożna

⁷⁸ Por. S. Witek, *Teologia moralna fundamentalna. Antropologia moralna t. 1, cz. I*, Lublin 1974; Tenże, *Teologia moralna fundamentalna: Prakseologia moralna, t. 1, cz. II*, Lublin 1976.

⁷⁹ Por. S. Smoleński (red.), *Powołanie chrześcijańskie – zarys teologii moralnej t. I. Istota powołania chrześcijańskiego*, Opole 1978.

⁸⁰ S. Olejnik, *O nowe drogi dla teologii moralnej*, *Collectanea Theologica* 25(1954), nr 4, s. 595-596.

⁸¹ Por. A. Derdziuk, *Ks. Stanisław Olejnik jako świadek historii teologii moralnej*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 53(2015), nr 1, s. 19.

⁸² Por. S. Olejnik, *Chrześcijanin wobec Boga*, Warszawa 1969.

żarliwość i modlitwa⁸³.

Druga część podręcznika zatytułowana *Katolicka etyka życia osobistego* została poświęcona osobistemu życiu chrześcijanina w kontekście rozumu oświeconego wiarą. Ks. Olejnik zwraca uwagę na kluczową rolę jaką w procesie usprawniania życia osobistego spełnia pożądanie duchowe, czyli wola. Musi to być jednak *dobra wola*, która może wykonywać swoją funkcję dzięki sprawiedliwości wspieranej w porządku nadprzyrodzonym przez miłość. Zdaniem autora dezorganizacja jednostek prowadzi do dezorganizacji społeczeństw. Źle ustawione życie osobiste utrudnia w większym bądź mniejszym stopniu współżycie z innymi ludźmi, a tym bardziej kierowanie nimi.

Opracowując drugą edycję podręcznika, ks. Olejnik zmienił w istotny sposób fundament swoich rozważań. W tym celu posłużył się funkcjonującymi w kręgu literatury niemieckojęzycznej trzema kręgami odniesień: do Boga, do siebie samego i do bliźniego (z uwypukleniem spraw społecznych). W ten sposób dał on wyraz postulatowi, którym poświęcił wiele czasu w swych poprzednich publikacjach.

Trzecia wersja podręcznik składa się z dwóch tomów i nosi tytuł „W odpowiedzi na dar i powołanie Boże. Zarys teologii moralnej”. Pierwsza część tej pracy stanowi teologię moralną ogólną, druga zaś szczegółową. Cały podręcznik został oparty na inspiracjach Soboru Watykańskiego II, ukazanych m.in. we wspomnianym wcześniej *Dekrecie o formacji kapłanów Optatam totius*. Sposób realizacji powołania został osadzony na dwóch postulatach treściowych, wskazywanych już we wcześniejszych publikacjach, aretologii i skramentologii.

Wdrażanie w życie szczegółowych wskazań soborowych doprowadziło do powstania w latach 1988-1993 czwartej wersji siedmiotomowego podręcznika. Dowartościowane zostało w nim siedem orientacji wskazanych przez sobór: chrystocentryczna, eklezjocentryczna, biblijna, mistyczna, ekumeniczna, antropologiczna i kairologiczna. Wszystkie orientacje zostały zogniskowane wokół tematyki chrystologiczno-eklezjalnej i filozoficzno-etycznej. Zastosowana w poprzedniej edycji idea powołania Bożego, została dopełniona ideą daru⁸⁴. Ostatnia trzytomowa synteza teologii moralnej opracowana przez ks. Olejnika została wydana we Włocławku w 1998 roku.

Chcąc dokonać syntetycznego podsumowania ponad sześćdziesięcioletniej działalności w dziele współtworzenia polskiej teologii moralnej można posłużyć się słowami ks. prof. M. Graczyka, który zauważa, że teologiczny dorobek pisarski ks. prof. S. Olejnika „należy do wyjątkowo bogatych, zarówno na płaszczyźnie merytorycznej, jak i metodo-

⁸³ Tenże, *Teologia moralna szczegółowa, Chrześcijanin wobec Boga – religijność*, Warszawa 1969.

⁸⁴ Por. B. Skowroński, *Ks. Profesora Olejnika rozwój koncepcji podręcznika teologii moralnej*, „Studia Włocławskie” 3(2000), s. 24-25.

logicznej czy językowej. Jest bezsprzecznie świadectwem głębokiej wiedzy teologicznej, szczerego zainteresowania doktryną Soboru i żarliwej troski o skuteczne przekazanie jej wspólnocie Kościoła. A to czyni z tego dorobku część współczesnej myśli teologicznej, przede wszystkim teologicznomoralnej, z drugiej strony jest bardzo dobrym przykładem rzetelnego uprawiania teologii dzisiaj⁸⁵.

Nauczanie teologii moralnej w seminarium janowskim po wskrzeszeniu diecezji w 1918 roku, wpisuje się w przedstawiony powyżej szerszy kontekst historyczny dziejów polskiej teologii moralnej. Co prawda nie sposób uznać, że Janów Podlaski, a następnie Siedlce stanowiły na mapie ówczesnych ośrodków naukowych takich jak: Wilno Lwów czy Warszawa jakiś ważny punkt. Należy jednak zauważyć – co podkreślono już wcześniej – że specyfiką studiów seminaryjnych jest przygotowanie kandydatów do kapłaństwa, a formacja intelektualna jest obok formacji duchowej i pastoralnej jednym z elementów tego złożonego procesu.

Można domniemywać, że trudności związane z organizacją seminarium po ponad 50-letniej przerwie spowodowały, że niełatwo było zebrać grono profesorskie. Jednak mimo tych przeszkód naukę w roku 1918 rozpoczęło 27 alumnów, a rok później było ich już 30⁸⁶. Jak wynika z protokołów sesji profesorskich, w pierwszym roku funkcjonowania seminarium janowskiego profesorami teologii moralnej byli księża: Julian Ryster (teol. mor. specj.) i Jan Myrdzio (teol. mor. gen.). Ks. Ryster oprócz tego prowadził zajęcia z prawa kanonicznego, natomiast ks. Myrdzio wykładał historię kościoła, historię powszechną oraz literaturę polską.

Ks. Julian Ryster urodził się 7.04.1885 r. Po skończeniu seminarium warszawskiego i Akademii Duchownej w Petersburgu, wyświęcony w roku 1909, pełnił różne stanowiska w archidiecezji warszawskiej. W listopadzie 1918 przeszedł do diecezji podlaskiej i objął obowiązki kanclerza kurii, które pełnił przez 6 lat. Równocześnie w latach 1919—1922 był profesorem w seminarium duchownym w Janowie Podlaskim. Po przeniesieniu kurii diecezjalnej do Siedlec został kanclerzem i uczył łaciny w Wyższym Gimnazjum Biskupim w Siedlcach, brał czynny udział jako sekretarz w pracach przygotowawczych do synodu diecezjalnego odbytego w roku 1923. Redagował „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”. W roku 1919 został kanonikiem kapituły katedralnej, a następnie w roku 1922 prałatem papieskim.

W październiku 1924, udał się do Strasburga na studia prawnicze, gdzie przebywał do 1926. Po powrocie ze studiów otrzymał nominację na proboszcza parafii katedralnej. Pełnił też obowiązki wiceoficjała sądu biskupiego, dziekana i zastępcy wikariusza general-

⁸⁵ M. Graczyk, *Ks. Profesor Stanisław Olejnik jako teolog*, „Studia Włocławskie” 3(2000), s. 15.

⁸⁶ Por. P. Aleksandrowicz, *Diecezja Siedlecka, czyli Podlaska (1818-1968)*, Siedlce 1971, s. 176.

nego. Jako prezes Samopomocy Duchowieństwa w wielkiej mierze przyczynił się do zbudowania „Domu Księży Emerytów” w Siedlcach. Po śmierci bpa Przeździeckiego w r. 1939 został zastępcą wikariusza kapitulnego. Od r. 1942 do 1946 był proboszczem w Sokołowie Podlaskim.

Od 15 sierpnia 1946 r. objął powtórnie probostwo katedralne, 19 września 1946 r. został mianowany pierwszym wikariuszem generalnym. W r. 1948 otrzymał godność prototypariusza apostolskiego *ad instar participantium*, w r. 1949 prałata archidiakona kapituły katedralnej. Jako proboszcz katedralny odremontował katedrę po działaniach wojennych, a jako wikariusz generalny służył biskupowi znajomością spraw kurialnych i zdobytym doświadczeniem w zarządzaniu diecezją. Zmarł 1.07.1960 r. w Warszawie. Został pochowany na cmentarzu w Siedlcach⁸⁷.

W trzecim roku funkcjonowania seminarium zajęcia z teologii moralnej specjalnej rozpoczął ks. Mateusz Jez. Urodził się 17.09.1862 r. w Mielcu. Po ukończeniu gimnazjum wstąpił do Seminarium Duchownego w Krakowie, gdzie przyjął święcenia kapłańskie w roku 1885. Specjalizację teologiczną ukończył na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W latach 1911-1914 był redaktorem miesięcznika teologicznego dla kapłanów *Adoracja Przenajświętszego Sakramentu*. Kierował też *Stowarzyszeniem Kapłanów Polskich Adoracji Przenajświętszego Sakramentu*, będąc jednocześnie egzaminatorem księży katechetów dla szkół średnich.

Przez cztery lata był profesorem Seminarium Duchownego w Janowie i został wówczas mianowany kanonikiem honorowym katedry podlaskiej. Po powrocie do diecezji krakowskiej był kapelanem sióstr wizytek w Krakowie i kierował jako archidiecezjalny dyrektor Dziełem św. Piotra Apostoła. Obok wielu artykułów popularnych z dziedziny teologii pozostawił wielką liczbę utworów literackich, głównie wierszy, publikowanych w różnych czasopismach polskich⁸⁸.

Drugim obok ks. Jeża moralistą, był jak wynika z protokołu z roku 1920 ks. Karol Wróbel, który prowadził wykłady z teologii moralnej generalnej (ogólnej). Rok później zastąpił go (także na rok) ks. Jan Trzęsiec, który także miał zajęcia z łaciny. Od roku 1922 zajęcia w seminarium rozpoczął jezuita ks. Jarosław Rejowicz (1875-1924), który po opuszczeniu zakonu w 1921 r. przeszedł do diecezji podlaskiej, gdzie w latach 1922-1924 był profesorem teologii moralnej generalnej i homiletyki w seminarium w Janowie Podlaskim. Po odbyciu skróconych studiów filozoficznych i teologicznych w Nowym Sączu i

⁸⁷ Tamże, s. 144-145.

⁸⁸ Por. L. Grzebień, *Jeż Mateusz*, w: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 5, Warszawa 1983, s. 599-603.

Krakowie (1898-1900), przyjął święcenia kapłańskie. Od 1901 r. związany był z krakowskim wydawnictwem jezuitów, był redaktorem pism *Sodalis Marianus* (1906-1907), *Nasze Wiadomości* (1906-1910), *Głosy Katolickie* (1914-1915), wydawał zbiory kazań oraz współpracował z *Przeglądem Powszechnym* i *Posłańcem Serca Jezusowego*. Zmarł 20.01.1924 w Warszawie⁸⁹.

Po odejściu z seminarium ks. Mateusza Jeża przez dwa lata zajęcia z teologii moralnej specjalnej prowadził ówczesny rektor – ks. Aleksander Lipiński. Od września 1923 roku zajęcia w seminarium janowskim rozpoczął ks. prof. Antoni Poboży (1883-1942) prałat papieski, autor prac z zakresu religii. Urodził się w Łaskarzewie. Po ukończeniu Seminarium Duchownego w Lublinie w 1905, studiował filozofię w Lowanium. W latach 1912-1919 uczył tej dyscypliny w seminarium lubelskim. W okresie rozłączenia administracji podlaskiej od lubelskiej pozostał w diecezji podlaskiej. W seminarium siedleckim oprócz teologii moralnej wykładał przedmioty filozoficzne.

Studia na zachodzie Europy, które w tamtym czasie należały do rzadkości dawały możliwość zetknięcia się z nowymi przedstawicielami i autorami książek z zakresu teologii moralnej. Z pewnością było tak w przypadku ks. Pobożego, który po powrocie ze studiów mając szereg nowych doświadczeń naukowych, dzielił się nimi z alumnami.

W 1925 r. wrócił do diecezji lubelskiej, gdzie wykładał historię filozofii, teorię poznania, psychologię racjonalną i eksperymentalną, dydaktykę ogólną i pedagogikę. W 1939 r. został aresztowany przez Niemców i osadzony w więzieniu na Zamku Lubelskim. Zwolniony w wyniku choroby, został ponownie aresztowany 17 listopada, gdzie został skazany na karę śmierci, ale potem z biskupami lubelskimi wywieziony do Sachsenhausen, a następnie do Dachau, gdzie zmarł z wycieńczenia 6.07.1942 r.⁹⁰.

W nocy z dnia 16 na 17 lutego 1927 r. wybuchł pożar i zniszczył prawie cały gmach, czyniąc go niemożliwym do użytku. Po pożarze ks. rektor i profesorowie część swych mieszkań na Zamku ustąpili alumnom. Znaczną część pogorzalców-alumnów przyjął miejscowy ks. proboszcz kanonik Kalicki na swą plebanią i do drugiego domu przy kościele. Powołanie do życia komitetu odbudowy w składzie: ks. rektor M. Jankowski, ks. kanonik Ludwik Kalicki, ks. prałat Ludwik Romanowski z Białej i ks. prałat Jan Grabowski oraz architekt Adam Dzieciołowski, spowodowało, że w ciągu dwóch lat z ofiar duchowieństwa i wiernych nie tylko odbudowano dawne mury, ale jeszcze nadbudowano jedno piętro⁹¹.

Rok wcześniej profesorem teologii moralnej został mianowany późniejszy biskup

⁸⁹ Por. L. Grzebień, *Rejowicz Jarosław*, w: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 7, Warszawa 1983, s. 22-24.

⁹⁰ Por. S. Stopniak, *Poboży Antoni*, w: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981*, t. 6, Warszawa 1983, s. 699-700.

⁹¹ Por. P. Aleksandrowicz, dz. cyt., 177-178.

ks. Marian Jankowski (1899-1962). Wychowany w atmosferze religijnego domu, w 1916 roku wstąpił do Seminarium Duchownego w Lublinie po wskrzeszeniu zaś diecezji podlaskiej w roku 1919, w Janowie. Podlaskim. W 1920 r. już jako subdiakon, jeden ze zdolniejszych alumnów, został wysłany na dalsze studia w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Po dwuletnich studiach uniwersyteckich dnia 8 stycznia 1922 roku w kościele parafialnym św. Stanisława w Siedlcach otrzymuje święcenia kapłańskie z rąk J. E. Ks. Bpa Henryka Przeździeckiego. Rok później wyjechał na studia do Rzymu w Uniwersytecie oo. Dominikanów „Angelicum”. Uniwersytet ukończy z odznaczeniem i po przyjęciu przez o. Garrigou-La Grange rozprawy pt. „De dono timoris secundum doctrinam S. Thomae” i po złożeniu wyznaczonych egzaminowi otrzymuje stopień Doktora św. Teologii: „magna cum laude”.

Po powrocie do kraju w roku 1925, otrzymał nominację na profesora teologii moralnej w Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim, pracując na tym stanowisku aż do wybuchu II wojny w 1939 r. W tym samym czasie (1929-1932) pełnił też obowiązki ojca duchownego. Podczas okupacji w 1940 r. krótko pełnił obowiązki wikariusza w Garwolinie, a po miesiącu został mianowany administratorem parafii Okrzeja. W roku 1943 został przeniesiony z Okrzei na stanowisko rektora Wyższego Seminarium Duchownego w Siedlcach, pełniąc ten urząd aż do roku 1960.

Dnia 19 stycznia 1948 r. został mianowany przez Ojca św. Piusa XII biskupem tytularnym Diospolis w Tracji i sufraganem podlaskim. Nowy biskup rozpoczął trudną, ale jednocześnie owocną pracę w diecezji podlaskiej. Z hasłem *Scire Jesum*, jakie sobie obrał w dniu nominacji, pozostał w dalszym ciągu na stanowisku rektora Seminarium Duchownego, w Siedlcach i profesora wykładowcy, a nadto wszedł w nurt trudnych obowiązków rządcy diecezji jako jego najbliższy współpracownik⁹².

Drugim mianowanym profesorem teologii moralnej, został ks. Stanisław Olechowski (1902-1989). Po ukończeniu szkoły ludowej, uczęszczał do gimnazjum im. Stefana Chrapczałowskiego w Warszawie. W roku 1920 wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim, gdzie przyjął święcenia kapłańskie z rąk biskupa Henryka Przeździeckiego. Po dwóch latach pracy duszpasterskiej rozpoczął studia w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, uzyskując w roku 1930 stopień licencjata teologii. Po powrocie do diecezji w czerwcu 1931 roku został mianowany profesorem w Wyższym Seminarium Duchownym w Janowie Podlaskim, a 19 sierpnia tego roku otrzymał nominację na prefekta seminarium. We wrześniu 1932 roku został zwolniony ze stanowiska prefekta, a mianowany wicerektorem do spraw wychowawczych.

⁹² Por. J. Zubka, *Śp. Ks. biskup Marian Jankowski*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 31(1962), nr 7, s. 302-311.

W seminarium pracował nieprzerwanie aż do maja 1972 roku. W kolejnych latach pracy w seminarium pełnił różne funkcje m.in. notariusza, wiceoficjała Sądu Biskupiego, cenzora ksiąg religijnych oraz notariusza podczas procesu Bł. Męczenników z Pratulina. 17 kwietnia 1967 został wyróżniony tytułem infułata, protonotariusza apostolskiego *ad instar participantium*⁹³.

Jesienią 1939 r., gmach seminaryjny został zajęty przez wojska niemieckie, a majątek seminaryjny w postaci wyposażenia, osobistej własności alumnów oraz liczącej około 7 tys. woluminów biblioteki zostały doszczętnie rozgrabione. W tej sytuacji biskup Sokołowski przeniósł do Siedlec szczątki biblioteki i pozostałości seminaryjne. Jak wynika z protokołu sesji profesorskiej z lipca 1940, oprócz ks. Olechowskiego zajęcia z zakresu teologii moralnej prowadzili ks. Witold Makarewicz (do roku 1942) oraz ks. Józef Księżopolski (t.m. specj.).

26 sierpnia 1942 roku, na stanowisko profesora teologii moralnej obowiązki w miejsce ks. prof. Makarewicza została powołany ks. Jan Bazak (1909-1973). Po święceniach kapłańskich pracował jako wikariusz, ale już w następnym roku, na własną prośbę udał się do Warszawy, aby studiować teologię na Uniwersytecie Warszawskim. Przebywał na studiach do 1939 r. uzyskując stopień magistra w zakresie teologii moralnej. Ks. Bazak był profesorem w seminarium przez blisko lat dwadzieścia, aż do momentu powołania go na dziekana i proboszcza do Białej Podlaskiej.

Prowadząc wykłady seminarium pełnił szereg innych ważnych i odpowiedzialnych funkcji. Był m.in. dyrektorem Diecezjalnego Instytutu „Caritas” (aż do momentu rozwiązania tej instytucji 1.02. 1950 r.) a następnie ekonomem seminarium. Ówczesny ordynariusz bp Świrski, widząc w nim człowieka „pracowitego, gorliwego, obdarzonego nieprzeciętnym zmysłem praktycznym” powierzył mu dzieło budowy nowego gmachu seminarium⁹⁴. Chcąc zachęcić diecezjan do wsparcia tego niełatwego dzieła, 21 kwietnia 1957 r., wydał list pasterski w którym pisał m.in.: *Najserdeczniej przeto wzywam Was wszystkich i Braci Kapłanów i synów, i córki Diecezji Podlaskiej, abyście wspólnie ze mną dla uczczenia Królowej Polski w Jej roku Maryjnym złożyli diecezjalne wotum, że przystąpimy do budowy Seminarium Duchownego w Siedlcach. Umiłowani w Chrystusie! Cóż, może być bardziej godnego i więcej miłego Sercu Matki Najświętszej nad przybytek, w którym młodzi lewicy kształcą się i duchowo wychowują do przyszłego kapłaństwa oraz zaprawiają się do apostołstwa młodociani rycerze Jej Niepokalanego Serca? Najwspanialsza nawet świątynia, wzniesiona na*

⁹³ Por. Z. Młynarski, Ks. Stanisław Olechowski (1902-1989), „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 63(1994), nr 5, s. 182-184.

⁹⁴ Por. H. Brzostowski, Śp. Ks. kanonik Jan Bazak, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 63(1974), nr 3-4, s. 93-95.

*cześć Matki Bożej, nie może się równać z Seminarium, gdzie się szkołą przyszli kapłani*⁹⁵. Ks. Bazak jak wspomniano wcześniej, od stycznia 1960 r. do samej śmierci 8.06.1973 r. pracował jako dziekan i jako proboszcz parafii Narodzenia NMP w Białej Podlaskiej, będąc w dalszym ciągu delegatem do spraw zarządu majątkiem seminarium, członkiem Rady Administracyjnej, proboszczem konsultorem i przez długie lata sędzią prosynodalnym⁹⁶.

Od roku 1956 pracę jako wykładowca teologii moralnej rozpoczął ks. Edmund Franciszek Barbasiewicz (1912-1978). Po ukończeniu Seminarium Duchownego w Janowie w 1937 r. otrzymał święcenia. Przez pierwsze lata pracował jako wikariusz aż do 1 października 1944 r., kiedy to został rektorem kościoła św. Antoniego w Białej Podlaskiej a jednocześnie katechetą w męskim Liceum Ogólnokształcącym im. J. Kraszewskiego i żeńskim im. Emilii Plater oraz w Liceum dla Pracujących. W 1946 r. podjął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Warszawskiego. W kwietniu 1950 r. otrzymał dyplom magistra teologii moralnej, a trzy lata później dyplom magistra Prawa Kanonicznego. Po obronie rozprawy *Psychologia wyznania grzechów na spowiedzi*, otrzymał stopień doktora teologii. W styczniu 1955 r. został mianowany starszym asystentem na Wydziale Teologii Moralnej Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie Konsultorem Sekretariatu Episkopatu Polski do spraw małżeńskich.

W 1956 r. został mianowany wykładowcą teologii moralnej, pedagogiki i katechetyki w WSD w Siedlcach. Działalność dydaktyczno-naukowa ks. prof. Barbasiewicza przypadła na swego rodzaju okres przełomowy w teologii moralnej, kiedy to – jak wspomniano wcześniej – pojawiła się potrzeba wypracowania nowego ujęcia w teologii moralnej. W swoich publikacjach ks. Barbasiewicz z jednej strony wskazywał na pomocniczą rolę prawa w uprawianiu teologii moralnej, a z drugiej poddawał krytyce jej ujęcia skrajnie jurydyczne⁹⁷. Wśród wysuwanych postulatów, zwracał uwagę na wartość osobistego świadectwa profesorów. Jak podkreślał: *Nic nie zastąpi jego viva voce wszczepiania doktryny słuchaczom z prawdziwymi chrześcijańskimi perspektywami. Wytwarzać wyczulenie na rozpoznawanie grzechu śmiertelnego, podawać sposoby zwalczania i unikania ich, a równocześnie pozytywne wskazania, jak prowadzić prawdziwe życie*

⁹⁵ Zob. P. Aleksandrowicz, dz. cyt., s. 178-179.

⁹⁶ Por. H. Brzostowski, art. cyt., s. 95.

⁹⁷ „Prawa z teologii moralnej usunąć się nie da. Prawne bowiem obowiązki są same przez się obowiązkami moralnymi i na odwrót – moralne obowiązki są obowiązkami prawnymi, tzn. mają swoje źródło w prawie boskim, czy to będzie prawo natury, czy prawo boskie objawione. Prawo Ewangelii zawiera nakazy, które są obowiązkami, i rady, które nimi nie są. Usuwanie rad jest jedną krańcowością, pomniejszanie nakazów drugą. Strzec się trzeba jedynie przerostu prawa, które życie usztywnia, zimnej interpretacji prawa, która życie utrudnia, i zamykania wszystkiego w normę prawną, co znów może spowodować uwiad najszczęśliwych i najgłębszych osobistych dążeń człowieka do Boga” – E. Barbasiewicz, *Rzut oka na współczesne tendencje teologiczno-moralne*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 14(1967), z. 3, s.68-69.

w *Chrystusie – to jedno z elementarnych zadań przy nauczaniu*⁹⁸.

W styczniu 1957 r. został diecezjalnym wizytatorem nauki religii w szkołach podstawowych i średnich, a następnie dyrektorem Wydziału Katechetycznego. Był redaktorem diecezjalnego katechizmu dla dzieci przygotowujących się do I Komunii świętej oraz dla młodzieży przygotowującej się do sakramentu bierzmowania. Ponadto pełnił szereg innych funkcji diecezjalnych: wicerektora (1963) i rektora (1972) WSD, referenta Duszpasterstwa Nauczycieli (1967), członkiem Diecezjalnej Komisji Liturgicznej (1968), kanclerzem Kurii, wikariuszem generalnym (1969), oficjałem Sądu Biskupiego⁹⁹. Za zasługi dydaktyczno-duszpasterskie został odznaczony wieloma godnościami: szambelanem Jego Świątobliwości, prałatem honorowym Jego Świątobliwości, kanonikiem honorowym Kapituły Kolegiaty w Janowie Podlaskim, kanonikiem gremialnym Kapituły Katedralnej w Siedlcach. Wydane w roku 1962 polskie tłumaczenie I tomu książki autorstwa B. Häringa *Das Gesetz Christi*, daje podstawy, aby z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, iż to właśnie tym podręcznikiem (oraz jego kolejnymi tomami) posługiwano się podczas zajęć z teologii moralnej.

W roku akademickim 1971/1972 po ośmiu latach pełnienia funkcji wicerektora, ks. Barbasiewicz został rektorem seminarium siedleckiego. W tym samym czasie, ówczesny ordynariusz biskup Jan Mazur na prośbę dotychczasowego rektora ks. Kazimierza Miszczaka zlecił ćwiczenia oraz wykłady z teologii pastoralnej i medycyny pastoralnej ks. Stefanowi Kornasowi (1933-2015). Rozpoczęcie przez niego studiów specjalistycznych w zakresie teologii moralnej na Wydziale Teologicznym w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, zostało zwieńczone w roku 1969 uzyskaniem stopnia magistra teologii, na podstawie obrony pracy zatytułowanej: „Moralność używania środków pobudzających”.

Mając odpowiednie przygotowanie ks. Kornas 23.09.1978 r. otrzymał nominację na profesora teologii moralnej. Prowadząc zajęcia z tej dziedziny, pełnił jednocześnie funkcje duszpasterza służby zdrowia i chorych (do 1993) oraz nauczycieli i wychowawców (do 1991); duszpasterza akademicki (do 1978) oraz referenta duszpasterstwa ogólnego (do 1981).

Po zakończeniu studiów magisterskich pod kierunkiem ks. prof. Stanisława Olejnika, ks. Kornas rozpoczął przygotowanie rozprawy doktorskiej. Ze względu na podjęte w tym celu starania, poprosił bpa J. Mazura o zwolnienie z stanowiska referenta duszpasterstwa ogólnego, i otrzymał je z dniem 11.11.1981 r. Kilkuletni wysiłek zaowocował uzyskaniem stopnia doktora teologii w 1984 r. na podstawie rozprawy zatytułowanej: *Ekspery-*

⁹⁸ E. Barbasiewicz, *Rzut oka na współczesne tendencje teologiczno-moralne*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 14 (1967), z. 3, s.69.

⁹⁹ Por. R. Czekański (red.), *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, Warszawa 2003, s. 16; R. Soszyński, Śp. Ks. Edmund Barbasiewicz, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie” 48(1979), nr 4, s. 124-129.

menty medyczne na organizmie ludzkim w refleksji teologicznomoralnej. Wydana w formie książkowej pracabyła pionierską polskojęzyczną pozycją z zakresu bioetyki¹⁰⁰.

Wykłady prowadzone przez ks. Kornasa były odwoływały się zarówno do dorobku naukowego B. Häringa, jak również do myśli i idei promotora jego doktoratu ks. prof. Olejnika. Warto wspomnieć, że zarówno *Nauka Chrystusa* i *Chrześcijanin wobec Boga* były w tamtym okresie najczęściej używanymi podręcznikami, a ich cechami szczególnymi były nowy sposób ujmowania zagadnień oraz aktualność treści.

W latach 1991-2004 był adiunktem na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej, najpierw na ATK, a następnie na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Był autorem wielu artykułów z zakresu bioetyki oraz opracował kilka haseł do *Encyklopedii bioetyki*¹⁰¹. Prowadząc zajęcia w Siedlcach i w Warszawie był konsultantem i współpracownikiem Centrum Medycznego Kształcenia Podyplomowego w Warszawie. W latach 2002-2008 i 2012-2015 był także konsultantem w Komisji Bioetycznej Okręgowej Izby Lekarskiej w Warszawie.

Od lipca 1987 r., po objęciu urzędu proboszcza z zapalem i zaangażowaniem podjął pracę duszpasterską w nowoutworzonej parafii Ducha Świętego w Siedlcach. Stopniowo zmniejszając zakres swoich obowiązków w seminarium siedleckim, przekazał je w roku 1990 swojemu następcy – ks. Franciszkowi Juchimiukowi.

Po ukończeniu studiów filozoficzno-teologicznych w Wyższym Seminarium Duchownym w Siedlcach, 11.06.1977 r. ks. prof. Juchimiuk przyjął święcenia prezbiteratu z rąk biskupa Jana Mazura. W latach 1979-1981 odbywał studia pastoralne z zakresu teologii pastoralnej na Wydziale Teologii KUL w Lublinie, a w latach 1981-1984 studia specjalistyczne z zakresu teologii moralnej. Pracę licencjacką pisaną pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Stanisława Witka i zatytułowaną: *Problematyka moralna w pismach i działalności Towarzystwa Filomatów i Filaretów* obronił w roku 1983.

W latach 1984-1990 studiował w Akademii Alfonsiańskiej – Instytucie Teologii Moralnej, Uniwersytetu Lateraneńskiego w Rzymie. W roku 1990 studia zwieńczyła obrona rozprawy doktorskiej zatytułowanej: *Rendete testimonianza della vostra speranza. L'imperativo della speranza nel pensiero di Giovanni Paolo II (1978-1989)*. Kilkuletni pobyt na studiach we Włoszech, był okazją do zetknięcia się literaturą obcojęzyczną oraz dorobkiem autorów, których dzieła nie były publikowane w języku polskim. Praktycznym owocem tej znajomości były zagadnienia poruszane podczas wykładów. Obok myśli takich polskich autorów jak profesorowie: Franciszek Greniuk, Janusz Nagórny, Marian Nalepa, czy Stanisław Witek, ks. Juchimiuk korzystał również z dorobku naukowego m.in.: Karla He-

¹⁰⁰ Por. S. Kornas, *Współczesne eksperymenty medyczne w ocenie etyki katolickiej*, Częstochowa 1986.

¹⁰¹ Por. A. Muszala (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom 2007.

inza Peschke¹⁰², Anselma Günthöra¹⁰³. Innym autorem, którego myśli pojawiały się podczas zajęć z teologii moralnej był Enrico Chiavacci¹⁰⁴. Szesnastoletnia praca dydaktyczna ks. Juchimiuka (do 2006) w Wyższym Seminarium Duchownym oraz w Instytucie Teologicznym w Siedlcach, zaowocowała promocją kilkudziesięciu prac magisterskich.

Drugim oprócz ks. Juchimiuka wykładowcą teologii moralnej, który rozpoczął wykłady w seminarium w 1990 roku był ks. mgr lic. Edward Molenda. Po zakończeniu studiów licencjackich w Instytucie Teologii Moralnej KUL wrócił do diecezji i rozpoczął pracę kapelana i wychowawcy w Zakładzie Karnym w Siedlcach. W późniejszych latach nawet będąc proboszczem w podmiejskiej parafii Niwiski, nieprzerwanie przez 26 lat prowadził zajęcia z teologii moralnej ogólnej.

Obecnie w seminarium zajęcia z teologii moralnej oraz przedmiotów pokrewnych prowadzi trzech wykładowców: od 1999 roku ks. dr Zbigniew Sobolewski – absolwent Akademii Alfonsiańskiej w Rzymie, dyrektor Dzieła Pomocy *Ad gentes* (obecnie teologia moralna ogólna i sakrament pokuty, wcześniej zaś teologia moralna życia osobistego i wprowadzenie w chrześcijańskie życie moralne); od roku 2006 ks. dr Piotr Piełak – kapelan hospicjum w Siedlcach (teologia moralna życia społecznego, bioetyka i wprowadzenie w chrześcijańskie życie moralne); od 2014 ks. dr Jacek Sereda – dyrektor Wydziału Duszpasterstwa Rodzin (teologia moralna życia osobistego, teologia rodziny).

Zakończenie

Nauczanie teologii moralnej w Seminarium Duchownym w Janowie a następnie w Siedlcach na przestrzeni ostatnich dwustu lat, wpisując się w historię samego seminarium i całej diecezji przechodziło różne etapy. Wśród nich były takie, które po ludzku były bardzo budujące, napawały optymizmem i przyniosły wiele błogosławionych owoców, ale z pewnością nie brakowało też momentów trudnych (jak choćby kasata diecezji).

Z perspektywy czasu można stwierdzić, że ogromny wysiłek i determinacja poszczególnych biskupów, rektorów i moderatorów seminarium, które pozwoliły nie tylko na przetrwanie, ale również rozwój tej szczególnej uczelni, świadectwem ich wiary i przywiązania do Kościoła. Wydaje się, że również każdy z zaprezentowanych w niniejszym artykule wykładowców teologii moralnej, poprzez odpowiednie przygotowanie do swej posługi

¹⁰² K.H. Peschke, *Etica cristiana. vol. I: Fondazione della teologia morale*. Roma 1999.

¹⁰³ A. Günthör, *Chiamata e risposta: una nuova teologia morale*, Roma 1979.

¹⁰⁴ E. Chiavacci, *Teologia morale (3 volumi in 4 tomi): 1. Morale generale*, Assisi 1977; *Teologia morale 2. Complementi di morale generale*, Assisi 1980; *Teologia morale 3/1. Teologia morale e vita economica*, Assisi 1986; *Teologia morale 3/2. Morale della vita economica, politica e di comunicazione*, Assisi 1990.

(wielu z nich poprzez studia specjalistyczne), starał się wykonywać ją kompetentnie, odpowiedzialnie i sumiennie.

Odczytując znaki czasu oraz zachowując wymogi *ratio studiorum*, wszyscy oni pełnili niewątpliwie zaszczytną, ale również odpowiedzialną i ofiarną posługę nauczycielską w seminarium. Tym bardziej, że nierzadko była ona spełniana w niełatwych warunkach np. w okresie wojennym, albo w sytuacji konieczności łączenia jej z pracą duszpasterską). Na koniec można wyrazić tylko nadzieję, że dotychczasowy ich wysiłek w kolejnych latach i pokoleniach będzie kontynuowany i rozwijany.

Summary

Teaching of the moral theology at the seminary in Diocese of Siedlce 1818-2018

This article concerns the teaching of the moral theology at the seminary in Diocese of Siedlce over the last 200 years and consists of three parts. The first part shows the historical context of the moral theology in the 18th and 19th century. The second one discusses the ways of teaching moral theology in the seminary of Janów Podlaski – first capitol of Diocese – from the beginning to the liquidation of Diocese in 1867. The last part presents the ways of teaching moral theology after second establishment, which took place in 1918, up to now. The presented overview of the moral education issues at the seminary in Siedlce during the 19th century shows that essentially it is the legalistic theology. However, it is already situated in the perspective of the emerging renovation that has become firmly established at the Church after Vatican Council II, which took place in the first half of the 20th century.

Bibliografia

Aleksandrowicz, P. (1971). *Diecezja Siedlecka, czyli Podlaska (1818-1968)*. Siedlce: Kuria Diecezjalna Siedlecka.

Barbasiewicz, E. (1967). Rzut oka na współczesne tendencje teologiczno-moralne, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* (14) z. 3, 39-70.

Błoński, B., Dmowski, R., Wojda J. (2018). Zarys dziejów Wyższego Seminarium Duchownego diecezji siedleckiej, W: Błoński, B., Dmowski, R., Wereda, D (red.). *Diecezja siedlecka 1818-2018. Studia i materiały z dziejów*. (s. 153-174). Siedlce: Unitas.

Błoński, B., Mirończuk, R. (2018). Krypty janowskich kościołów. Józef Twarowski herbu Pilawa, biskup janowski czyli podlaski 1857-1866, *Echo Katolickie* (28) 13(1185), 11.

Brzostowski, H. (1974). Śp. Ks. kanonik Jan Bazak, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie*

(63) 3-4, 93-95.

Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Diocesis Podlachiensis Anno Domini 1834.

Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Diocesis Podlachiensis Anno Domini 1836.

Czekalski, R. (red.). (2003). *Słownik katechetyków polskich XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

Derdziuk, A. (2012). Prümmer Dominik. W: *Encyklopedia katolicka*. t. 16. kol. 558. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Derdziuk, A. (2015). Ks. Stanisław Olejnik jako świadek historii teologii moralnej, *Studia Theologica Varsaviensia* (53) t. 1, 15-31.

Dmowski, R. (2008). Szkice z dziejów diecezji podlaskiej, *Szkice Podlaskie* 16, 93-107.

Graczyk, M. (2000). Ks. Profesor Stanisław Olejnik jako teolog, *Studia Włocławskie* 3, 7-19.

Greniuk, F. (1972). Autonomizacja teologii moralnej, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* (19) z. 3, 29-53.

Greniuk, F. (1993). *Katolicka teologia moralna w poszukiwaniu własnej tożsamości*. Lublin: RW KUL.

Greniuk, F. (1975). Zarys dziejów polskiej teologii moralnej, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* (22) z. 3, 5-21.

Greniuk, F. (1967). Teologia moralna XIX wieku, W: Rechowicz, M. (red.), *Dzieje teologii katolickiej w Polsce wiek XIX i XX, t. III, cz. I*. (s. 221-253) Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Grzebień, L. (1983). Jeź Mateusz, W: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981, t. 5* (s. 599-603). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Grzebień L. (1983). *Rejowicz Jarosław*, W: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981, t. 7* (s. 22-24). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej

Karaś, A. (2010). Antropologia biblijna w teologii moralnej w ujęciu Bernarda Häringa, *Studia Redemptorystowskie* 8, 139-161.

E. Kasjaniuk, E. (2009). Noldin Hieronim. W: *Encyklopedia katolicka*. t. 13. kol. 1357. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Kotkowski, S. (1971). Nauczanie w sandomierskim seminarium diecezjalnym w okresie pierwszego dwudziestolecia (1820-1841), *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* (18) z. 4, 27-52.

Kopciński, J. (2002). *Polska teologia moralna XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej

Kopciński, J. (2009). *Nauczanie teologii moralnej w Polsce w XIX wieku*. Teologia i moralność (5), 207-220.

Marcol, A. (1991). Profesor Bernard Häring: teolog moralista: wstępna synteza, *Studia Theologica Varsaviensia* (29) t. 2, s. 113-123.

Młynarski, Z. (1970). Formacja intelektualna alumnów Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim 1818-1828. *Roczniki Teologiczno Kanoniczne* 17. z. 4, 59-81.

Młynarski, Z. (1994). Ks. Stanisław Olechowski (1902-1989), *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* (63) 5, s. 182-184.

Olejnik, S. (1954). O nowe drogi dla teologii moralnej, *Collectanea Theologica* (25) 4, s. 575-596.

Olejnik, S. (1962). Postulaty przedmiotowo-metodyczne dotyczące wykładu teologii

moralnej, *Roczniki Teologiczno Kanoniczne* (9) z. 2, 61-94.

Olszewski, D. (1980). Kulturowe zakorzenienie myśli religijnej na przykładzie sytuacji panującej na ziemiach polskich w XIX w., *Studia Theologica Varsaviensia* (18) 2, 129-149.

Petrani, A. (1964). Szkolnictwo teologiczne w Polsce. *Prawo Kanoniczne* (7) 1-2, 127-200.

[Pruszkowski], P.J.K. Podlasiak. (1897). *Janów Biskupi, czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków: Główny Skład w Księgarni G. Gebethnera i Spółki.

Pryszmont, J. (1987). *Historia teologii moralnej*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Pryszmont, J. (1983). Z historii teologii moralnej w ostatnich wiekach. W kierunku odnowy, *Studia Theologica Varsaviensia* (21) t. 1, 7-51.

Przeździecki, H. (1929). Przemówienie na Uroczystość dziesięciolecia Seminarjum Większego w Janowie ogłoszone dnia 8 października 1929 r. przez J. E. Biskupa Ordynariusza, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* 11, 288-291.

Skowroński, B. (2000). Ks. Profesora Olejnika rozwój koncepcji podręcznika teologii moralnej, *Studia Włocławskie* 3, 20-26.

Sobór Watykański II. (1968). Dekret o formacji kapłańskiej „Optatam totius”. W: *Sobór Watykański II: Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*. Poznań: Pallotinum.

Soszyński, R. (1979). Śp. Ks. Edmund Barbasiewicz, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* (48) 4, 124-129.

Stopniak, S. (1983). Poboży Antoni, W: L. Grzebień (red.), *Słownik polskich teologów katolickich 1918-1981, t. 6, (s. 699-700)*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Wicher, W. (1947). Wpływ św. Alfonsa Marii Liguorego na teologię moralną w Polsce, *Ateneum Kapłańskie* 39 t. 47, 1-13.

Wicher, W. (1974). Nauka teologii moralnej w dawnych seminariach misjonarskich. *Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury w Polsce*. t. 3, 162-180.

Winiarz, A. (1994). Sprawa kształcenia rzymskokatolickiego duchowieństwa świeckiego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1831). *Rozprawy z dziejów oświaty* 34, 19-39.

Ziemann, E. (2013). Tanqueray Adolf Alfred. W: *Encyklopedia katolicka*. t. 19. kol. 488. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Zubka, J. (1962). Śp. Ks. Biskup Marian Jankowski, *Wiadomości Diecezjalne Podlaskie* (31) 7, 302-311.